

“Cispamplonés” hizkeraren inguruan

ORREAGA IBARRA
(N.U.P.)

Abstract

The aim of this article is to analyze a variety of the Basque language in Navarra, which was called “cispamplonés” by Bonaparte. The variety of this area is almost dying the speakers can be found find in the valleys of Erro and Esteribar.

In this work we describe the peculiarities of this area and after that we compare them with other varieties, of course we take into account the diatopie and the diacronie.

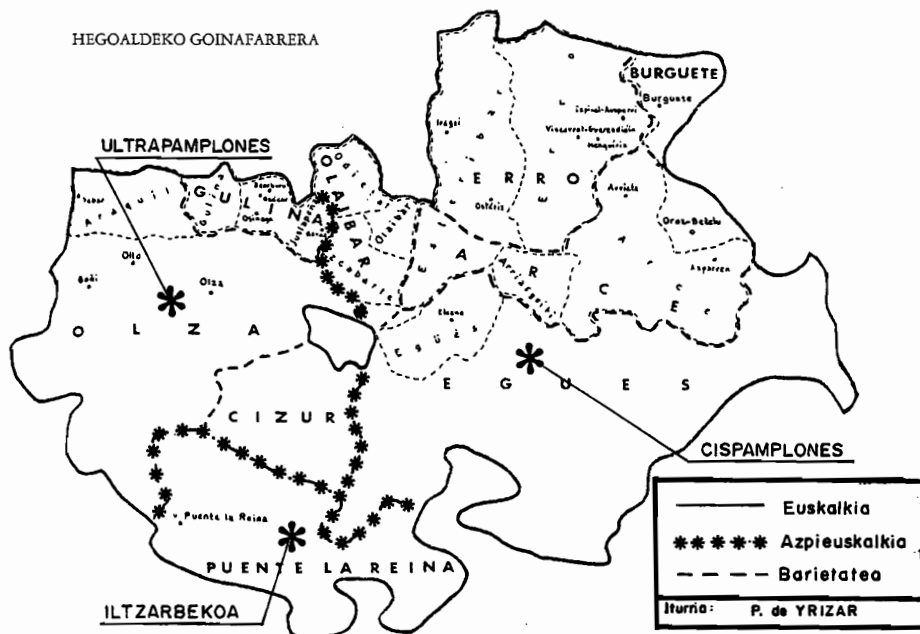
0. Sarrera*

Lan honen helburua hegoaldeko goinafarreraren hizkera baten azterketa egitea da, “cispamplonés” deiturikoa, hain zuzen ere. Lan dialektologikoa denez, helburu nagusia da lehenik hizkera honen deskribapena egitea eta, bigarrenik, alderdi kontrastatiboa jorratzea, alegia, inguruko hizkerekin dituen kidetasun eta ezberdintasunak aztertzea. Horrela, datu objetiboen bidez, hizkera hauen arteko harreman eskala zehaztuko dugu; izan ere, bateratasun eta dibergentzia indizeak erabiliz, hizkeren arteko hurbiltasuna edo aldentasuna zein eta nolakoa den jakitera helduko gara.

Jakina denez, goinafarrera (GN) hegoaldekoa geografikoki eremu gehien hartzen duen euskalkia da, iparraldetik hegoaldera joanez Orreaga herritik Gareseraino hedatzen baita; eta ekialdetik mendebaldera, Orotz-Betelutik Goñira. Eremu honen zabaltasuna Bonaparteren karta famatuan froga daiteke; berau 1863 urtean egin bazen ere, ondorengo urteetako datuak hartzen ditu. Karta honetan oinarrituz, argi ikus dezakegu hedaduraz zabalena zen euskalkia, urte gutxiren buruan erakuskai huts bihurtu dela; jakina denez, mende erdi eskasean atzerakada izugarria egin zuen, eta gaur egun gelditzen diren hondarrak galzorian dauden erlikiak dira. Hona Yrizarrek (1992: 5) dioena:

El dialecto alto-navarro meridional ha pasado, en el transcurso de un siglo, de contar con unos 24.500 vascófonos, en 1860-1870, a tener solamente unos 6.000, en 1970, número que desde entonces ha ido decreciendo de manera continua. Nos referimos lógicamente a los vascófonos originarios.

* Biziki eskertu nahi diet makina bat ohar eta argibide egin dizkidaten Joseba Lakarrari, Iñaki Caminori eta Koldo Zuazori.

Azterketa honetarako Bonapartek eginiko sailkapenean oinarrituko gara; beronek hiru hizkeratan banatu zuen euskalki hau: cispamplonés, ultrapamplonés¹ eta Iltzarbeko euskalkia. Hauetatik lehenengoa aukeratu dut, alde batetik, oraindik hitzun batzuk aurki daitezkeelako, eta horrek, azterketa sinkronikoa eta diakronikoa egiteko bidea ematen digu. Bestaldetik, nonbait jarri behar delako muga; izan ere, eremu guztia hartzeak dokumentu pila maneiatzera behartuko gintuzke, eta lanari, agian, sakontasuna kenduko lioke. Horregatik, Bonapartek definitu eremu geografikoa izan da gure abiapuntua. Ezaguna ere badenez, dauden zortzi euskalkietatik zazpi mintzatzen dira Nafarroan, bere mugetatik at gelditzen den euskalki bakarra bizkaiera delarik. Nafarroan gertatzen den zatiketa linguistikoa honi gehitzen zaio bizi duen egoera larria, hizkera hauetako asko galduta edo galtzeko zorian daudelako; horrexegatik eta, dauden ikerketa urriak aintzakotzat hartuz, euskalki honetan sakontzearen beharra ezinbestekoa dela iruditu zaigu.

Goinafarreraz den bezainbatean, hegoaldekoaren eta iparraldekoaren arteko muga bat Lizasoko hizkeran ezarri zuen Bonapartek;² beronen ustez, goinafarrera hegoaldekoaren berezitasun bat iraganeko aditz laguntzaileetako *-n*-ren desagertzea zen

(1) Harrigarria suertatzen da *cispamplonés* izendatzea Eguesibar, Olaibar, Artzibar, Erroibar eta Aurizko barietateei, eta besteari *ultrapamplonés*. Honen arrazoia da Bonaparte Euskal Herrira iparraldekotik sartzen zela, eta horregatik, hurbilago zituen lehenengo haranak. Barietate hauek direla eta, bukaeran ematen ditugun kartetan, hiruak agertuko dira, nahiz gure mapek bat bakarrik aztertzen duten.

(2) Hala eta guztiz ere, barietate honetan badira herri batzuk hegoaldeko GN-ren ezaugarriak aurkezten dituztenak; honengatik, Bonaparteren sailkapenak ukituren bat mereziko luke.

(1869: XXIV). Baina, berezitasun hau ez da hizkera honen ezaugarri bakarra, hizkera honetan ere, txandaketaz suertatzen den fenomenoa baita. Aintzat hartu behar da euskalkiak sailkatzeko orduan bere laguntzaileek egindako itzulpenez baliatu zela Bonaparte, eta hauen artean aditz laguntzaileen morfologiari eman ziola berebiziko garrantzia; Bonaparteren irizpidea, hartaz, erabakiorra izango da.

Guztiarekin ere, sailkapen honetan oinarrituko gara, oraindik baliagarri suertatzen baita, eta, ñabarduraz ñabardura burututako ikerketen emaitzek sailkapen orokorrean nahiko ongi asmatu zuela frogatu baitute. Baditugu beste batzuk, esaterako, Yrizarrek (1992) aditzari buruz egin duen ikerketan, aditzetan soilik oinarrituz, hamabost azpibarietate aurkitu zituen hegoaldeko goinafarreraz.

"Cispamplonés" hizkerari ekinez abiatuko gara sail honetan barrena; beronetan, honako barietateak ditugu: Eguesibar, Olaibar, Artzibar, Erroibar eta Aurizkoa. Hurrengo lerrootan "cispamplonés" hizkerari dagozkion azken datuak, 1970ekoak, emango ditugu (Yrizar 1992: 6); bistakoa denez, denbora pasatu ahala euskararen galera areagotu da eta gelditzen diren hiztunak gutxiagotzen joan dira. Eguesibarren, Olaibarren eta Artzibarren hiztunak erabat desagertu direla baieztatu dezakegu eta gainerantzekoetan oso urriak dira.³

Hona hemen mende batean sortutako galera izugarria:

	Hiztunak		
	1860-70	1935	1970
Eguesibar	3200	0	0
Olaibar	1800	230	43
Artzibar	2600	710	27
Erroibar	3500	2100	400
Auritz	400	240	56
	11500	3280	526

Hizkera honen azterketarako, harrobi aberatsa dugu Joakin Lizarraga Elkanokoaren lanetan.⁴ Idazle honek utzitako idazlanen gain, gure helburua da ahalik eta dokumentu gehien jasotzea eta, ahal delarik, gaurko euskararen datuekin konparatzea. Honetarako guk geuk egindako grabaketez baliatu gara; honenbestez, diakronia eta sinkronia mailak aztergai izango ditugu. Dokumentu idatzi hauek gain, baditugu Erroko eta Larrasoañako testuak (Satrustegi 1987: 57, 273). Honekin guztiarekin saiaturiko gara urteetan zehar zein ezaugarri mantentzen diren eta zeintzuk desagertu diren zehazten, alegia, diakronian zehar izandako bilakabidea aztertzen.

Gure bigarren helburua izango da barruko eta kanpoko isoglosa esanguratsuenak aztertzea eta inguruko hizkerekin dituzten erlazioak azpimarratzea. Zeren euskalki

(3) Esteribarko datu zehatzagoak izateko ikus Gaminde (1986: 183), Irigaray (1974: 20), Yrizar (1981: 1, 203) eta Camino (1990: 25).

(4) Ondarrak (1972, 1978, 1980), Apececheak (1975, 1876, 1978a, b) eta Iraizozek (1978) argitaratu dituzte bere lan gehienak. Adoingo datuak interesgarriak izan bazitezkeen ere, ez ditugu oso baliogarritzat jo, Adoingo apeza kanpoan egon baitzen denboraldi luzez: Italian, Amerikan eta gero Baionan. Hau dela eta, Ondarrak dioenez, lapurteraz aritzen da gehienbat nahiz batzuetan bere herriko euskararen arrasto batzuk erakusten dituen.

hau erdialdeko euskalkien artean kokatzen baita (cf. Zuazo 1988: 94 eta 113); horrexegatik, ekialdeko eta mendebaldekoekin konpartitzen dituen ezaugarriak aztertzea interesgarria delakoan gaude.

Azkenik, honelako lanetan, ezinbestekoa da dialektologiaz arduratu izan diren hizkuntzalarien ekarrien aintzakotzat hartzea; beraien arabera dialektoek muga zehatzik gabeko "continuum" bat osatzen dute, iritzi hau orokorra eta zabala izan da. Mitxelenak ere horrela zioen:

Un territorio lingüístico es un continuo en el que no se pueden dibujar subdivisiones dialectales bien recortadas, sino tan sólo líneas de isoglosas, cada una de las cuales posee su contorno propio que no tiene por qué coincidir en todo o en parte con las otras (1964: 57).

Nolanahi ere, dialektologiaren alorrean, dimorfismoa eta polimorfismoa maiz erabili beharreko kontzeptuak ditugu; hau dela eta, azterketa honetatik ateratako isoglosak batzuetan bortitzak izango dira —burutzapen bat erabiliko da isoglosaren alde batean eta beste ezberdin bat bestean— eta, besteetan, transizioko eremuak aurkituko ditugu. Honez gain, azpimarratu behar da isoglosak ez direla finkoak eta mugagabeak, aitzitik, diakronian zehar isoglosa berriak sortu edota desagertu daitezke (Shouten & Reese 1989: 136). Gainera, ez da ahantzi behar isoglosa bakoitzak gertakari linguistikoko bakar baten muga neurtzen duela. Horregatik, "isoglosa andana" —isoglosa multzo baten koinzidentzia— izango da dialektoa edo hizkeren arteko mugak ezartzeko oinarri sendoak dituen bitartekorik ziurrena.

Hurrengo lerrootan mailaz maila joango gara aztertzen hizkera honetako ezaugarriak.

1. Bokalismoa

Bokalismoan honako ezaugarri hauek suertatzen dira aipagarri:

1.1. Hurbileko bokal asimilazioa

Izendapen honekin adierazi nahi dugu *i* eta *u* fonemen ondoko *a* bokala, *e* bihurtzen duen bilakabidea. Fenomeno honi maiz askotan bokal armonia izendatu zaio, baina ez dirudi izendapen hau oso egokia denik gaurko fonologoaren arabera; besteak beste, asimilazio mota hau ez delako oso arrunta gure inguruko hizkuntzetan, bai ordea Afrikako hizkuntza askotan eta baita turkieraz, hungarieraz, mongolieraz eta suomieraz ere. Kasu hauetan, silaba bateko bokalak —orokorrean lehenengoa eta azentuatua denak— morfemaren beste bokalen tinbrea determinatzen du.⁵ Bilakabide honi bokal armonia, metafoia, edo *bumlaut* deitzen zaio.⁶ Txillardegik dioenez, bokal armoniak maiztasun handia erakusten du hegoaldeko GN-z: "Bokale-harmo-

(5) Oñederrak ateratzeaz duen artikulatu batetik atera ditugu zehaztapen hauek.

(6) Honela definitzen du Hymanek bokal armonia: "Por armonía vocálica entendemos la concordancia de todas las vocales dentro de una unidad específica (suprasegmental) en un determinado rasgo fonético. La cuestión estriba en interpretarlo como una propiedad de los segmentos o de unidades más largas que segmentos (por ejemplo, temas, palabras)" (Hyman 1981: 278).

nia bikoitz horrek halako gailurra-edo lortzen du Hego-nafarrera garaian" (Txillar-degi et al. 1983: 214).

Gauzak horrela, guk egokiago deritzogu fenomeno honi "hurbileko bokal asimilazioa" izendatzeari; kasu honetan segmentu batek asimila dezake urruti dagoen beste bat, tartean daudenak gainetik pasatuz. Hurrengo lerrootan hurbileko bokal asimilazioaren azterketari ekingo diogu, horretarako, eremuz eremuko azterketa egingo dugu.⁷ Lehenik eta behin, Artolak (1992) egindako azken grabaketak hartzen baditugu, badirudi eremua ez dela isomorfikoa.

Artzibarren, esaterako, nahiko urria izango da asimilazio hau. Singularrean *-a* bukaera duten hitz arruntetan *aizpa* dugu. Morfema barruan ere: *ilárra*, *ikátzea*, *ikátza*, eta bukaerakoetan: *mia*, *arria*, *garía*, *zubía*, *zamária*, *zorria*, *úlia*, *áuria*, *ilárgia*, *izérdia*, *ipúrdia*, *itáia*. *-U* bukaera dutenetan ere ez da asimilaziorik sortzen: *súa*, *ságu*, *lárdua*, *líztiua*, *mállua*.

Haran honekin segituz, *-a* mugatzaile denean, eta lexema kontsonantez bukatzen bada, ez da gehienetan asimilaziorik gertatzen: *irina*, *mutíla*, *ezurra*, *elúrra*, *aúntza*, *zikina* ditugu. [i] eta [u] bokalerdien ondoren ere ez: *záña*, *ezpáña*, *belaúna*. Halarik ere, asimilazio falta hau ez da sistematikoa eremu guztian, honakoak ere baditugu Artzibarren: *mutílle*, *makílle*, *titíe* (Artola 1992: 203, 204), edo *gatúa*, *usúa*, *ulíe*, *burdíñe*, *ogíe* eta *buztina* nahiz *buztine* aurkituko dugu Espotzen. Txandaketa hau gertatzen da morfemaz kanpo ere: *bakarri(k) dáo* dugu Arrietan, edo *gutiágo* baina Espotzen, aldiz, *bakárrik deó*, eta herri berean *-la* konpletiboaren morfemak asimilazioa jasaten du: *dái(t)zile*.

Eguesibarko hizkeraz gaurko daturik ez dagoenez, Lizarragak egindako lanei egingo diegu erreferentzia. Berauetan (Lizarraga 1807: 22) badirudi bokal asimilazioa ez dela oso oparoa, horrelaxe dio Ondarrak: "Sekuentzia bokaliko hauek: *i + a*, eta *u + a* ez dira *i + e*, eta *u + e* bilakatzen, baizik eta aldatu gabe gelditzen dira; bakarrik *dire* adizkian gertatzen delarik aldaketa hori."

Olaibar eta Erroibarrez den bezainbatean, Artolaren (1992) azken datuetan oinarriturik, *-a* bukaera duten hitzetan, bokal asimilazioa nahiko sistematikoa dela esan daiteke: *aite*, *míe* eta *ulíe*, *arrie*, *garie*, *zubie*, *zaldie*, *zorrie*, *eguríe*, *izerdie*, *ipurdie*, *aldie*, daukagu herri guzietan. Baita *u*-ren ondoan ere: *súe*, *sagúe*, *larrúe*, *lixtúe* eta *mallúe*. Halaber, Moutardek (1975) emandako datuen arabera, badirudi bokal asimilazioa arrunta dela Lintzoainen (Erroibar): *mie*, *aite*, *eriye*, *eskue*, *txakurre*, *burue*.

Eremu honetan [i] eta [u] bokalerdien ondoan bokal asimilazioa gertatzen da usuenik: *anaye*, *beie*, *arraize*, *belaune*, *maye*. Kontsonantez bukatuikoetan, aurrean bokal altua badute, asimilazioa gertatzen da: *buztine*, *irine*, *zurgine*, *zañe*, *ondotikiñe*, *ure*. Morfema barruan eriden dugu: *ikesi*, *itzeltzen*, *buler*, *ilergie*, *zilerra* (Echaide 1989: 15. gald.), *txinger*, *inder*, *bizker*, *iper* eta baita morfemaz kanpo ere: *balimbeda* (Olaitz).

(7) Lan honetan emaniko datu asko Artolak (1992) bilduak dira; beronek egindako inkestetan oinarrituko gara, bada; baina, irakurketa neketsua gerta ez dadin, ez ditugu herri guztien izenak zehaztuko, eta harana besterik ez dugu aipatuko. Honako herrietan egin zituen inkestak: Olaibarko barrietatean, Anotzen, Ziaurritzen eta Olaitzen; Esteribarkoan, Inbuluzketan, Urnitzen eta Artzekoan, Espotzen Arrietan, Ilurdotzen eta Azparrenen.

Euskal Atlas Etnolinguistikoa EAEL 203. grabk.), *jainkoak nai bedu, errezzatu te* (Mezkiritz. EAEL 208. grabk.), *daitzile* (Ilurdotz. EAEL 213. grabk), *zergatic de?* (Diez de Ulzurrun 1960 DU: 389), *torri te...* (Artola 1992: 217); *konozimentuikebe, Martin te Pepito, gutiego* entzuten dira gaur egun Mezkiritzen. Halarik ere, zenbaite-tan erregela honen sabuespenak eriden ditzakegu: *egurra, uskara, beldurra, aurra* eta honelakoak ditugu Erroibarren (Artola 1992: 203).

Ikus dezagun zer gertatzen zen aurreko mendean, Erroko testu zaharrak hartzen baditugu —XIX. mendekoak ziurrenik— badirudi hurbileko bokal asimilazioaren erregela hau ez zela hain oparoa aurreko mendean; edo behinik behin, testu idatzi-tan ez zela islatzen. Testu hauetako datu batzuk ekarriko ditugu (cf. Satrustegi 1987: 261 eta hurr.).⁸ A testuan, *u*-ren ondorengo asimilaziorik ez dago: *cerua, buruac, becatua, cristaua, eternua, frutua, mundua, bedecatua, ofendituac*; ezta *i*-ren ondo-koarena ere: *andian, unciaren, guciac, erdian, mercaduria, itsusia, loxagarria, furia, erra-bia, atariac, miseria*. B testuan, ordea, txandaketak areagotzen dira, eta gehienetan asimilazioa betetzen da: *atarie, guciec, inocencieco, moduen, trabajue, becatue*; baita mor-fema barruan ere: *icen, inderra*.

Hegoalderago joango gara oraingoan, Esteribarrera, adib. Larrasoañako testuetan (Larrasoña. Satrustegi 1987: 57) ia-ia ez da hurbileko bokal asimilaziorik agertzen: *eguna, mundura, guciac, ura, egum bat, maistrua, alabatua, egemplua, raiu bat, eguia, testuac, idalguia, andia*; bi kasuotan besterik ez dugu: *dire, gucie*. Gaur egun, aldiz, arruntak eta arauzkoak dira eremu honetan.

Idatzitako testuetan soilik oinarrituko bagina, esango genuke aurreko mendean asimilazioa urriagoa izan zela eta denbora pasatu ahala areagotu dela. Baina, honek ez du esan nahi asimilaziorik ez zegoela; izan ere, testu idatzia beti da jasoagoa eta beti estaltzen dira hizkera mintzatuko gertakari asko. Horiek horrela, fenomeno bat betetzen denean, orduan dira testu idatziak zenbaiten froga, baina ez fenomeno bat betetzen ez denean. Beraz, Erroko A testuak eta Larrasoañakoak ez lukete ezer frogatuko, baina B-k bai, argi eta garbi.

Aurizko hizkeran ez da usuenik asimilaziorik gertatzen: *adina, aita, dirua, mutila, iruzkia, lurra, muturra, egurra, azia, ura, negua, ultzia, burua, arria, titia*. Pluralean: *uskaldunak, mutillak, izerdiak, sorginak* (Cf. Artola 1992).

Olaibarren, aldiz, asimilazioa oso oparoa da. Makirriaingo kateximan (DU: 1966) hauek ditugu: *jaune, sobervie, abarizie, lujurie, ire, gule, aragie, gauce, guciec*, etab. Baita morfema erdian ere: *izeten*; eta batzuetan sinkoparen ondoren suertatzen da: *trinitate trin(i)tate trintete* (DU: 389) eta morfema ezberdinen artean ere: *tzigun te* (DU: 105), *zergatic de* (DU: 389) *modubetez, duzuleic, dugule* (DU: 395), *zeiñ de* (DU: 397). Agi denez, Olaibarren asimilazioaren oparotasuna nabarmena da; azpimarratu behar da Ultzamatik hurbilen dagoen eremua dela eta han ezaugarri honek indar handia duela (cf. Ibarra 1992). Beraz, joera hau Ultzama hain hurbil izatetik datorkeela esan

(8) *Valde Mari...*-z hasten den sermoiari, eta baita *Coepit Moyses...* izenburua duenari "Erro A" deituko diegu, egile berarenak direlako. Orijinal hauen fotokopiak aztertuz gero, argi ikusten da letra ezberdin bi ageri direla, eta beraz bi egile ezberdin izan zirela ziurra daiteke. B testua deituko diegu *Hic fieri incipientibus...*-ez hasten denari, egile ezberdina baita.

dezakegu. Ez da, halarik ere, Ultzamako euskara heltzen den mailaraino heltzen; esaterako, Ultzaman ordinalekin gertatzen da: *bigerna*, *irugerna*, *laugerna*, etab., eta Olaibarren ez.

Datu hauek guztiak kontuan harturik, nolabaiteko isoglosa marra dezakegu "cispamplonés" hizkeraren barruan. Honako hau da, Olaibar, Esteribar eta Erroibarko hizkeran askoz oparoagoa da hurbileko bokal asimilazioa, eta ekialderago joan ahala, Artzibarren, Auritzen eta Eguesibarren urrituz doa. Halaber, asimilazio mota hau oparoa da "ultrapamplonés" deituriko hizkeran, Oltzan eta Goñerrin, eta baita GN iparraldekoan ere, Ultzaman eta Baztanen, "cispamplonés"-etik geografikoki hurbilen dauden eremuetan. Honekin guztiarekin, isoglosen banaketan kokapen geografikoak eragin handia duela frogatzen da alde batetik, eta bestetik, isoglosak ez direla tin-koak eta bapatekoak, maiztasunaren ezberdintasuna da hizkera hauek ezberdintzen dituen. Cf. 1. mapa.

1.2. Beste bokal batzuen eufoniei dagokienez, "-a + a" determinatzailea taldeak -a egiten du eremu guztian: *gazta*, *soka*, *baba*, *aizkora* eta *denbora*.

Eremu guztian -e + a bilkurari bagazokio, *ea* eta *ia* dira ohiko burutzapenak; ez da, honenbestez, ezberdintasun diatopiko handirik. Artolak (1992) honakoak dakartza txandaketan: *ésnia* eta *ésnea*, *lorea* eta *loria*, *sémea* eta *sémia*. Bestetik, -o + a bilkuretan, [oa]-ren ebakera [ua] baino oparoagoa da, guztiarekin ere, baditugu: *lépoa* eta *lépua*, *mándoa* eta *mándua*, *árdua* eta *árdoa*.

Erizkizundian txandaketa hauek arruntak dira eta bitasunaren berri ematen da:

BEHAR, "behar": Arrieta, Orotz-Betelu. "bearr": Osteritz. "biar": Nabatz, Iragi.

HAIZEA, "aizia": Iragi, Osteritz.

LUZEA, "luzea": Osteritz, Arrieta, Orotz-Betelu.

"luzia": Osteritz.

BESOA, "besoa": Iragi, Osteritz, Arrieta eta Orotz-Betelu.

Halaber, gaur egungo grabaketak hartzen baditugu, argi ikusiko dugu [ia] eta [ua] taldeak arruntak eta arauzkoak direla: *goizian*, (Mezkiritz. EAEL 208. grabk.), *asteartian* (Eugi. EAEL 205. grabk.), *kafia*, *pixkuat* (Olaitz. EAEL 204. grabk.), *guria*, *Geringua*, (Ureta. EAEL 209. grabk.), *mikeletiak*, *sariak*, *aidiak* (Artola 1992: 204). Moutardek ere gauza bera iradokitzen zuen. Lintzoainen *o + a = [ua]* dela dio, eta *e + a -> [ja]* diptongoa egiten dela eta *i + e > [je]*. Maiz askotan, hala ere, *ea* eta *oa* eridengo ditugu.

Idatzitako testuetan, ordea, forma jasoagoak edukiko ditugu, hona hemen: Errokoetan (cf. Satrustegi 1987) *e + a > ea* bilkuretan denetan mantentzen da *ea*, kasu batean izan ezik: *Redentoria*. Besteetan, *ea* dugu: *barreanean*, *berean*, *berceai*, *artean*, *libraceagatik*, *botacea*, *egunean*, *Redentorea*, *aiceac*, *batean*, *azquenean*, *goicean*, *andrea*, *berean*. Hitz barruan, nahiz batzuk konposatuak izan, -ea- mantenduko da: *bereala*, *bear*, *atealdi*. Ez dakigu goranzko diptongoa eginez ebakiko zen, baina gaur egun badakigu nahiko oparoak direla diptongo hauek. Ohar bedi, berriro ere, aurreko lerrootan esandakoa testu idatziei buruz; testuetan horrelakorik ez ateratzea ez da ezeren frog.

Gauza bera gertatzen da morfema mugan *o + a* bilkuretan; adibide guztietan, honetan izan ezik, *oa* izango dugu: *rigurosuatec* (Erro B). Gainerakoetan: *lemissicoa*,

ondoan, salmoan, chiquittoac, deseoa, dolorosoat, confesioa, Justoa, arrimoan. Morfema barruan ere: *zoaci*, *doacinec*. Larrasoaña herrikoetan ere⁹ ez da [ia] eta [ua] talderik agertzen (cf. Satrustegi 1987: 57): *videa* (19), *dibinoa* (55), *Magestuoso* (59), *lendabicoari* (99).

Goian ikusiberrien ondoren, guk gure aldetik besterik ere erantsi nahiko genuke. Ere mu osan gertatzen den bitasun honen arrazoi bat, hizketaren abiadura oinarritzen dena; alegia, hizketa arinean [ia] eta [ua] izanen ditugu eta zainduagoan [ea] eta [oa].¹⁰ Baztaneraz antzeko zer bait gertatzen da:

Elkarrizketa arinean eskuineko formak esaten dira beti, zalantzarik gabe. Gauzak berresaterakoan, hitz bila gaudenean edo atera daitezke dudak. Bokalarako eraginez, badirudi erdiko bokala besarkatzen duen araua aukerakoa dugula: *erxea* edo *erxia*; *olloa* edo *ollua* (Salaburu 1984, II: 169).

Datu hauek guztiak aintzakotzat harturik, eremu honetako hizkeren artean inolako ezberdintasunik ez dagoela esango genuke, denetan badago gehiago edo gutxiago bokal ertainak ixteko joera. Aipaturiko joera hau ez da aspaldiko testu idatzietan agertzen. Izan ere, testu idatziek forma zainduak besterik ez dute islatzen eta horregatik, *ia* eta *ua* ez dira agertzen.

Bi bokal hauek nola ahoskatzen diren beste arazo bat da. Artolak (1992) egindako lanean oinarritzen bagara, Olaibar, Artzibar eta Erroibarren silaba batean ahoskatzeko joera dago, bereziki [ea] eta [oa] bukaeradunak: *lórea*, *sémea*, *súbea*, *guátzea*; *óloa*, *lépoa*, *ósto*, *mándo*, *txitxíroa*, *ésnea*, *arrótzea*, *aixkídea*. Horrelaxe dio: "hitz batzuren ahoskera, euskalki honen ia hedadura guztian barrena —Arakilgo salbuespena, zatika bederen, egin bailiteke— berdin xamarra entzuten da" (Artola 1992: 206).

Ohartu behar da, bidenabar, gaztelera edota latinezko mailegutan, hitz azkeneko *-ol-* *-u-* artean, bigarrena aukeratzen dela usuenik: *maistru*, *consolu*, *sosegu*, *tabaju*, *calabozu*, *socorruaren*, *gustua*, *eternua*, baina *descuido* ditugu Erroko testuetan (Satrustegi 1987). Antzeko bilakabidea aurkitzen da Eguesibarko testuetako izenetan: *contu*, *espíritu*, *apostolu*, *aingueru*, *desterru*, *fruitu*, *infernu*, *juramentu*, *costu*, *libru*, *mallu*, *medicu*, *mezu*, *mundu*, *pagu*, *pausu*, *pleitu*, *predicu*, *primu*, *provechu*, *progu*, *descansu* (Lizarraga 1807: 23).

1.3. Jakina ere badenez, ekialdeko euskalkietan eta hegoaldeko goinafarreraz oso ugariak dira bokalen sinkopak; "cispamplonés"-en ere ekialdeko euskalkien neurriera heltzen ez badira, oso arruntak dira. Esaterako, Erroko testu idatzietan eta bestelakoetan nabarmena da joera hau herskari + dardarkari bilkuretan, hona hemen: *drechotik*, *bedratci*, *batre*, *atra*, *abratsa* (Erro. Satrustegi 1987: 261); *trintate* (Larraoña).

(9) Ez dakigu sermoi hau idatzi zuen apezka hangoa zen ala ez, egilearen izenik ez baita agertzen. Guztiarekin ere, San Nikolasetan, herriko festa nagusian emandako hitzaldia denez, eremu honetako ezaugarriak bete-betean gordetzen ditu. Horregatik baliogarriztat jo dugu, bertako hizkeraz egin dela uste baitugu. Zenbakiak Satrustegik jarritako lerroenak dira.

(10) Letamendiak eta Sagarzazuk (1992: 505, 507) —Bonaparteren datuetan oinarrituz— *-e+* *-a* eta *-o* + *-a* bilakabideen banaketa diatopiko zehatza ematen dute. Nafarroako euskalkiei buruz datu zehatzik ekartzen ez badute ere, interesgarria da artikulua kontsultatzea.

Satrustegi 1987: 57), *bedratzi* (Mezkiritz), *batre* (Artze), *obrenian* (Artze. EAEL 215. grabk.), *aprila* (Echaide 1989: 32. gald.) eta *maindrea* Erron eta Inbuluzketan (Echaide 1989: 159. gald.). Beste ingurune batzuetan ere sortzen dira: *orgatic*, *arpatu*, *kalma* (gazt. 'calima'), *berla* (Elkano), *ilbete*. Mezkiritzen (Erroibar), esaterako hauek entzun daitezke: *atra*, *batre*, *abre*, *Zubrin* ("Zubirin"), *katedra*, *artsa*, *laxtu*, etab.

Baina ezaugarri honetan —beste askotan bezala— eremua ez da isomorfikoa; badi-rudi sinkoparen joera ahultzen doala iparralderago joan ahala, esaterako, Auritzen *maindrea* dugu edo *bederatzi* (Echaide 1989: 272. eta 159. gald.). Auritzen, dirudienez, sinkopatzeko joera ahulagoa da, nahiz eta Garraldatik (Aezkoa) 6 km.ra egon. Dena den, herri honetaz datu zehatz handirik ez dugunez, horrelaxe utziko dugu.

1.4. Asimilazioei bagagozkie, *a-e > e-e* ondorioz sortua den *ertean* aspaldian testigatua dago (FHV: 70).¹¹ Erron aurki daiteke A testuan, nahiz *artean* ere ikusten den. Baita Olaibarko hizkeran, Elkanokoa (Ondarra 1982: 166) eta Artzibarkoan ere (Artola 1992: 224); forma hauek iparraldeko GN-raino, Ultzamaraino, luzatzen dira. Beste fenomeno bokalikoez den bezainbatean, honako hauek deigarriak suertatzen dira:

- a) *Er / ar* taldea dela eta, *r-k* irekitzeko egiten duen indarraren ondorioz, asimilazioa sorturiko *asarratu*, *baztar* arruntak dira Olaibarren. Honez gain, *r-k* eragindako irekiera dugu: *berraun* (Artola 1992: 217) asimilazioa hau ere, segurki.
- b) Honez gain, *e* bokalak ixtera jotzen du txistukari baten aurrean doanean; hau dela eta, arunta da *itxeak* (Esteribar. Artola 1992: 205), eta *itxe / etxe* (Olaibar. Artola 1992: 201) bezalako ebakerak aurkitzea. Baita hurrengo silaban *u* bat dagoenean ere: *iruzkia*, *irukitzeko* sarritan agertzen dira eremu osoan (Artzibar. EAEL 215. grabk).
- c) Bokalk sailean azpimarragarria suertatzen da *e* eta *i* bokalek erakusten duten egonkortasun urria: *erekiik* (Artze. EAEL 215. grabk.), Lintzoainen ere *ereki* eta *edeki* arruntak dira (Picabea 1984: 230); gainerantzekoetan, ondoko silabaren eraginez sortuak dira honako asimilazioak: *dilituez*, *bertuteik*. (Erro. Satrustegi 1987).
- d) Azkenik, tinbre bereko bi soinu aurkitzen direnean, bakarrera murriztu ohi dira: *matsa*, *ola*, *zarra* (Picabea 1985: 231); *matsa* ditugu Erroibarren, Orotz-Betelun eta Auritzen (Echaide 1989: 61. gald.), eta *astelena* Erroibarren (Echaide 1989: 22. gald.).

1.5. Beste fenomeno bokaliko bati helduko diogu oraingoan, aferesiari; jakina denez, Nafarroako eremuan aferesiaren isoglosak oso banaketa tinkoa du: hegoaldeko GN-z (Erro, Esteribar), ia iparraldeko GN-ren den Baztan osoa, eta Ultzama, Atetz eta Anue haranek erakusten dute delako aferesia. Maiztasun handiz sortzen den fenomeno dugu hau, alegia, hasierako bokalak galtzeko duen joera. Gehienetan *e-* eta *i-* izaten dira galdutako bokalak. Hona adibideak: *man*, *kusi*, *torri*, *zautu / zaundu*, *mazte*, *maztekie* (Elkano); azkenik, *ezautuco* (Erro. Satrustegi 1987) eta *zautu* (Picabea 1884) biak erabiliko dira.

(11) Orripeko oharrean horrelaxe dio: "ertean 'entre' se lee ya en una poesía incluida en 1619 en la Historia manuscrita de Roncesvalles por Huarte".

1.6. Bokal protetikoaren adibide batzuk ere eriden daitezke han hemenka barreiatu-rik: *ekendu* (Mezkiritz. Saragueta 1979a: 174); bestaldetik, baditugu beste adibide batzuk Olaibarren: *etxemeni* (Artola 1992: 202) eta *ekaa* (EAEL 211. grabk.). Azken forma hau orokorra da Aezkoan. Edonola ere, bokal protetikoaren gertakari hau ez da batere sistematikoa.

1.7. Gaztelaniaz *-l-*z bukatutako hitzek, oro har, hegoaldeko hizkeretan *-e* bat hartzen dute: *materiale* (Mezkiritz), *arbolea*, *materialeik* (Artzibar. EAEL 214. grabk.). Berebat gertatzen da Elkanoko euskaraz, nahiz oso sistematikoa ez den txandaketa hau: *esprituale*, *generale*, *naturale*, *ufficiale* eta *señale* (Lizarraga 1807). Baita Erroko restuetan: *arbolea*, *oficialear*, *materialea* eta Gofiibarren ere: *mortalebat*, *arbole* eta *celestiale* (cf. Ondarra 1980: 357).

1.8. Bokalen eufonien artean, aipagarria da *u + bok > i* fenomeno. Euskal Herri osoan barrena, non gehiago non urriago, ezagunak eta erabiliak dira, baina bereziki ekialdeko euskalkietan gertatzen dira. Mitxelenak (FHV: 211) dioenez: "Hay una tendencia muy generalizada a palatalizar *u* ante vocal en los dialectos orientales". Erronkarieraz baditugu honelakoak eta baita zubereraz ere: *eskia*, *ainguriak*, *buria* bezalako ebakerak arruntak dira. "Cispamplonés" hizkeraren barruan fenomeno honen arrasto batzuk aurkitu ditugu, esaterako, Artzibarren *ordian* ('orduán') (Artzibar. EAEL 214. grabk.), eta *diabrien figura* ('diabruen'), *diabriekin* (EAEL 215. grabk.). Baita Lintzoainen ere (Erro): *pixket trastornatia* ahoskatzen zuen bertako hiztun batek.

Bestaldetik, *iu* hautaketa dela eta, orokorrean *u* dena *i* da eremu honetan kasu bakan batzuetan: *zilo*, *izigarri* (Ureta. Mezkiritz. EAEL 209 grabk.), *maingi* (Artzibar. EAEL 206. grabk.), orok. *maingu* baita Esteribarren eta Erroibarren ere. Honako lexemetan agertzen direnak, aldiz, txandaketak dira: *burriña* (Aintzinoa) / *birruñe* (Ardaitz) (Echaide 1989: 4. gald.), edo *lengusu* eta *lengusi* Esteribarko herri batzuetan (Echaide 1989: 206. gald. eta 181. gald.).

Bokalekin jarraituz, ekialdeko euskalkietan, zubereraz eta erronkarieraz hain opa-roak diren *i-u > u-u* eta horrelako asimilazioak gutxitan gertatzen dira hizkera honetan; suertatzen direnean, gehienetan hiru silabako hitzetan gertatzen dira: *buluzik* badugu Ilurdotzen (Artola 1992: 218) eta baita Mezkiritzen eta Lintzoainen ere. Bestaldetik, *i-i* asimilazioari dagokio honako hau: *ainguru* (Artola 1992: 217).

Bokalen gora-behera honekin jarraituz, hegoaldeko eta iparraldeko GN-ren zati baten ezaugarri bat *u* palatalizatua ebakitzea da zenbait testuingurutan. Hau dela eta, *-tuko* / *-tiko* txandaketa pare honetatik bigarrena aukeratu ohi da, gehiago edo gutxiago, eremu osoan. Ondoko inguruneetan agertzen dira: a) *-tu* atzizkiari geroaldiko *-ko* eranstea, *-tu* atzizkiko bokala palatalizatzen da: *pastiko*, *ukatiko* (Artzibar. Artola 1992: 211), *makurtiko* (Arrieta. Artola 1992: 209), *sendatiko* (Ilordotz. EAEL 213. grabk.), *gelditiko* (Artzibar EAEL 214. grabk.), *ordaindiko* (Saragueta 1979: 174; Echaide 1989: 294. gald.). Erroibarren ere (Zilbetin) entzuten dira: *merkatiko*, *bajatico* etab. b) *-tua* + *be(h)ar* segitzen zaionean, *-ttia* bear ematen du: *mogittia bear da* (EAEL 214. grabk.). Forma hauek arruntak dira aezkeraz eta iparraldeko GN-ren hizkera batzuetan, Baztanen (N'Diaye 1970: 195) eta Ultzaman, bereziki.

Bokal hauen txandaketa dela eta, harira datorkigu Bonapartek (1990: I, xiv-xv)

adierazitakoa; beronek *u* bidez adierazi zuen *ü* ekialdeko soinuaren antzeko hots bat. Soinu honen erabilpen eremua honako hau zen: erronkarietaz (Uztarrozeko hizkeran), hegoaldeko goinafarreraz (Longida, Urraul-goikoa, Auritz, Artzibar eta Erroibarkoetan) eta, oso kasu bakan batzuetan izan arren, baita zaraitzueraz, aezkeraz eta baztaneraz ere hedatuko zen. Gaur egun, eremu honetan guk ez dugu fenomeno honen arrastorik testigatu; Aezkoan, ordea, bada oraindik arrastoren bat, baina gutxi.¹²

1.9. Diptongoen sailean, ekialdeko inguruko euskalkietan gertatzen den bezala, eremu honetan goranzko diptongoak ahoskatzeko joera dago. Jakina denez, goranzko diptongoak ez dira euskararen jatorrizkotzat hartzen, Azkuek dioenez, orain gutxi arte ez ziren ezagutzen, eta erdararen hitzen eraginez sartu izana leporatu izan zaie. Gavel¹³ ere batera dator irizpide horretan; horrexegatik, ekialdeko eta hegoaldeko GN-ren euskalkietan, gaztelaniaren eraginaren ondorioz, nahiko arautzat hartzen dira. Hona hemen, eremu honetan entzuten diren beheranzko diptongo arruntenak:

[ai]: [emáin], [yoain], [lurāin], [duelajk]
 [ei]: [iséin], [urđéi], [Sei], [artsei]
 [oi]: [otoits], [Pedroin], [xaingoikwa]
 [au]: [aúšine], [aunke], [náúši], [aufeŋa] [daús]
 [eu]: [eultsie], [eurie]

Eta goranzkoak:

[je]: [dusje], [asjénda]
 [ja]: [eyúnjan], [gúrja], [bjaŋ], [baśúrdja], [álkja]
 [oa]: [démboa], [siloa]
 [wa]: [piš kwat], [gwátse]
 [we]: [bayintwen], [fwértja]
 [wi]: [enfadátwik], [bíldwik]

1.10. Diptongo eta hiatokín jarraikiz, hegoaldeko GN-ren beste bilakabide bat nabarmendu behar da. Eremu honetan, antza, baditugu diptongo laburketak eta, bestaldetik, bokal arteko **j* galtzeko joera handia. Ezaugarri hau oparoa da aezkeraz eta azterturiko eremu osoan, nahiz erabat sistematikoa ez izan. Erroibarren hauek ditugu: *geago*, *baetz*, *haien aen*, **naye nae*, *egitea* ('egitaia'), *anaea* (Urnitza. Artola 1992: 220, 196), *oanetik*, *oetaik* (Olondritz. EAEL 206. grabk.), *sagoetas*,¹⁴ *bateoko* ('bataio-ko') (Picabea 1984: 229). Zilbetin, aldiz, honelako gutxi eriden dugu: *anáya*, *artzáya*, *báya*, *urđáya* baina *béa*; maiztasuna beheruntz doa mendebalderago joan ahala, hartaz. Esteribarren arrastoak gelditzen dira: *anaea*, *itzéa* ('itzaia') (Artola 1992: 203). Aurizko hizkeran: *beak* (Orreaga. Artola 1992: 205), *jaero*; eta Artzibarrean: *oetan*, *oek*, *aendako*, *oekin* (EAEL 214. grabk.) eta *beak* ('behiak') (EAEL 215. grabk.),

(12) Iñaki Caminori zor diot ohar hau.

(13) "La répugnance qu'éprouve (le basque) à diptonguer une voyelle faible, lorsque'elle précède une autre voyelle, constitue l'une des différences les plus caractéristiques entre les tendances phonétiques du basque d'une part, et celles du castillan (et aussi dans une forte mesure, du français) d'autre part." (Gavel 1921: 89).

(14) Mezkirizko toponimoa da: **sagoi-eta*.

Aurizperriraino ere hedatzen da *zitzae* ('zitzaien') eta *urdaea* ('urdaia'), *aek*, *aetaik* ('haietarik') (EAEL 211. grabk.). Inguruneari dagokionez, morfema erdian gertatzen dira honakoak: *horiek oek*, *haiek aek*, *oetanetik* ('oihanetik'), eta baita morfema mugetan ere: **itzai* + *a* > *itzaea* > *itzea*, edo *gei* - *ago* > *geago*. Mitxelenaren arabera, (FHV: 175) *i*-dun formek zaharragoak dirudite, zaila bada ere esatea zein den forma zaharrena.

Galera hau ametitzen ez duten adibideak baditugu, honen arrazoia egon daiteke azentuan, diptongoaren lehen osagaian eta *i*-ren ondorengo bokalaren naturan edo hitzaren luzeran. Esaterako, *-oi* diptongoaren ondoan ez da beti gertatzen, *ikaztoia* dugu; baina hau ez da erabateko erregela: *oania* ('oihana'), *oetan* eta *sagoeta* baititugu Mezkitritzen. *-Ai*-ren ondorengoekin denetarik dugu: *baya* ('criba, tamiz') (Mezkitritz. Erro. Echaide 1989: 149. gald.) baina *urdaea* (Artola 1992: 203 eta Echaide 1989: 260. gald.) edo *arizea* eta *aurtzea* Aintzioan eta *artzaia* eta *aurtzegie* Ardaizten (Echaide 1989: 190. eta 191. gald.).

Laburdura hauek desagertzen dira mendebalderago joan ahala; Olaiarren *beiek* dugu (Ezkabarte. Artola 1992: 204), eta Esteribarren ere joera ahultzen doala uste dugu, orrialde berberean hauek eriden baitaitezke: *urdeiak*, *anaiak*, *urdeiak*. Joera honekin segituz, 'ultrapamplonés' deituriko hizkeran ez dago honelakorik; Gulian, esaterako, *urdeiek* dugu (Artola 1992: 205).

1.11. Bestelako monoptongaketak ere gertakari arruntak dira. Honako hau arrunta da eremu osoan: *eu* > *u*. Hartaz, baditugu: *ulie*, *uri*, *uskaldunek* (Artzibar, Mezkitritz), *uskara* / *eskuara* (Auritz); besteetan, *-g*- tartekatu ohi da: *euria*, *eguria* (Echaide 1989: 8. gald.) eta *negurritu* ditugu Erroibarren. Bestaldetik, *ai* diptongoa > *i* bihurtu da, ekialdeko euskalkien ezaugarria denaren arrastoren bat datekeena: *Yinkuenpaxa* daukagu Esteribarren (Echaide 1989: 16. gald.) eta Zilbetin, Mezkitritzen ere *Yinkua* dugu.

Nafarroako hizkera honetan bada hitz askotan *g* bigarrenkari bat bokal artean. Fenomeno hau gertatzen da zaraitzueraz eta aezkeraz bereziki; iparraldeko euskalkiek *-b-* dute honen orde. Askotan *-g-* honek *-n-* edo *-j-* zaharren lekua hartzen du. Hona bada: *egun* ('ehun') (Auritz, Mezkitritz), *goatze* < **ogatze*, *ligua*, *legun* ('lehun') Lintzoainen (Echaide 1989: 288. gald), eta *legundu* (EAEL 211. grabk.) (Mitxelena 1967). Beste kasu batzuetan goinafarreraz arrunta denez, *oa*-bokal multzoaren aurrean *g*- protetikoko bat garatu izan da, horrela, *goartu* dugu.

Azkenik, *-a* determinatzailea eransten zaionean [w] bokalardiari, maiz suertatzen da bokalardi honen kontsonantizazioa. Hona eremu honetan aurkitutakoak: *gau* + *a* > *gabaz* Arrietan, Orotz-Betelun, Zilbetin eta Iragin; *gaberdi* Erron. Hemen ere *labetanogei* / *lawetanogei*, *gaberdi* txandaketa suertatzen da. Eta Olaiarkoan, *crístabec*, *crístaubá* (DU 1960: 385) dugu. Lehenengo graduko erakusle pluraletan eta berauen deklinatuetan ere, *hauek* > *ebek* kontsonantizazioa gertatzen da Erroibarren.

2. Kontsonantismoa

2.1. Ezaguna denez, euskarak hartu zituen latinezko hitz mailegatuetan, hitzen hasierako herskari ahoskabeen joera nagusia ahostuntzearena izan da, bai hitz zaharretan nola kristautze garaian hartutakoetan. Aski ezaguna da lat. *p-*, *t-*, *k-* eusk. *b-*,

d-, *g-* bilakabidea; Mitxelenak kontsonante hauen banaketari buruz dioena, zuzena dateke:

Aunque siempre en una misma localidad se emplea tan sólo una de ellas, sin vacilaciones: no hay ninguna regularidad, sino a lo sumo mayores o menores frecuencias, en su distribución geográfica (FHV: 239).

Eremu honetan, bada, ahostunaren erabilera nagusitzeko joera dago: *garcela* (Erro A), *gonvidatcen* (Erro B). Ezpainbikoetan ere ahostuna arrunta da: *biztuzguigula* (Erro A) eta *becatua* (Erro B). *Bikor* (Artzibar. Artola 202), *becatu* eta *baque*, *boxik* ematen ditu Lizarragak Elkanon (Lizarraga 1807: 23). Halaber, Moutardek *biztu* ematen du (Moutard 1975: 169), eta Echaidek *bagoa*, *besta*, etab. (Echaide 1989: 55. gald.). Baina, joera ahostuntzekoa bada ere, ez da beti horrela betetzen; Erroko hizkeran, esaterako, *korputze* dugu (Echaide 1989: 91. gald.).

Bestaldetik, erdialdeko euskalkietan, *n* eta *l*-ren ondorengo herskariak ahos-tuntzeko joera erakusten dute ekialdeko euskalki batzuetan izan ezik. Alegia, zubereraz eta erronkarieraz eta bestaldetik mendebaldeko muturreko beste euskalki batzuetan erdialdeko euskalkietan baino maiztasun handixeago erakusten dute *n*, *l*-ren ondorengo herskari ahoskabeek: *temporea*, *jente*, *altare*; nolahi ere, gehien bat maileguetan gertatzen dira. Aztertutako eremuan, Auritzen besterik ez ditugu honakoak aurkitu. Yrizarren datuek (1992: 433) erakusten dutenez: "*emanko berekoak (ziren) (...) aitaxi emenکو bereکو ...denak emen(n)ko*". Dena den, Auritzarrek Luzaideko euskara egiteko joera izan dute beti, eta han *hantik*, *hemenko*, e.a. erabiltzen dira. Ez dirudi, hartaz, Auritzen *emenکو* eta horrelakoak arruntak direnik.

Erroibarrren, idatzitako testuetan *-nt-* taldeaz osatutako adibide bakan batzuk aurkituko ditugu: *pensatcentelaic* eta baita *agradecimentua* (Erro A), *sufrimentua* eta *merecimentuequin*.¹⁵ *-Mentu* atzizkia, dena den, oso hedatua da mendebaldean. Baina, *-nd-* taldeak ere eriden daitezke: *sanduari*, *barcamendua*.

2.2. Igurzkarietaz den bezainbatean, /j/ fonemak aldaera ezberdinak ezagutu ditu euskalki honetan; honezaz gain, diakronia eta sinkronia ere berezi behar dira. Mitxelenak dioenez (FHV: 170): "Con respecto al paso de *j- a *š* y *x* en territorio español, se piensa generalmente que *š* ha sido el estadio intermedio en todas partes". Hurrengo lerrootan eremuz eremu aztertuko dugu hasierako **y*-ren bilakabidea, bokal-lartekoak bilakabide eta jatorri ezberdinak baititu.

Dirudienez, gaztelaniaren ukipen handia duten euskalkietan, [š] eta [x] hedatu dira nabarmenki, eta **y*-ren bilakaera baldintzatu dute. Honako hau izan zen hasierako posizioako **y*-ren bilakabidea: *y* > *dž* > *ž* > *š* > *x*.¹⁶ Jakina ere badenez, gaur egun bizirik dirauten dialektoetan bilakabide honen pausu ezberdinak islatzen dira: lapurteraz zenbait eremutan [dž], zubereraz [ž], goinafarreraz [y] eta gipuzkeraz eta bizkaierarekin mugakideak diren eremuetan [x] (bizkaieraz, dena den egoera konpli-

(15) Aintzat hartu behar da horietako asko aditz laguntzaileen pluralak direla: *zautcentutelaic* (B), *intiogun* (B); hau dela eta, *t* horren jatorria arrazoi morfologikoetan bilatu behar da, alegia, plurala adierazten ari da kasu horretan.

(16) Yod-en bilakaeraz jakiteko, artikulu interesgarriak hauek dira: (Hualde 1987 eta Echenique 1979).

katuagoa da), aezkeraz eta zaraitzueraz [š]. Azterturiko eremua, hein batean, hegoaldeko euskalkiei hurbiltzen zaie: erronkaria, aezkera, zaraitzuerari, etab.¹⁷

Eguesibarren txistukari sabaiaurreko frikari ahoskabeak ordezkatu du,¹⁸ jakina denez, idatzitako testuetan, grafia ezberdina erabili izan da soinu hau erakusteko. Bonapartek <sh> eman du [š] ordezkatzeko Elkanoko dokumentuetan; *shan* eta *shayo*, *shakin* dira erabilienak (Bonaparte 1990: 246) Ondarrak, *šakin*, *šan*, *šo*, *šarri*, *Xai*, *Xokatu* ematen ditu (1982: 172), grafia hau erabiltzean ziurrenik [š] soinuari aditzera eman nahi zuen. Gainera, lan berebean berdin transkribatzen zituen hauek, honenbestez, ez dago dudarik: *šilko*, *šila*, *ašuri*, *mušer*, *Jakinkoanpaša* (Ondarra 1982: 137, 140, 142, 143); baina 1807 urtean ebakitze belarea ere testiga zitekeen, eta ez bakarrik maileguetan, Ondarrak dioenez: “Hemen, *ja*, *ge* eta *je*, *gi*, *jo*, *ju* ikusten ditugu: *jai*, *gendaquia*” (cf. Lizarraga 1807: 18).

Artzibarren denetariko ebakerak ditugula esan dezakegu, baina gaurko azken hitzunen arabera /y/ nagusi dela ematen du: *yuain*, *yakin* (Artola 1992: 210), nahiz hitz berezi batean soilik *f*- daukagun *ju*- taldearen bilakabidearen ondorioz: *fan bebar dute* (Yrizar 1992: 127) baita Esteribarren ere: *fan den astian* (Leranotz, Inbuluzketa. Echaide 1989: 295. gald.). Forma bera erabiltzen zuen Urnitzako azken hitzunik, [fan]. Baina, kontsonante frikari belarea eta sabaiaurrekoa ere badaude, Artolaren transkribaketan arabera.¹⁹ Gauza bera iradokitzen du Yrizarrek: *xan duzu* eta *yan duzu* (cf. Yrizar 1992: 126). Toponimian *Xabatena* etxearen grafiak (1695 urtekoa) belarea adierazten du ziurrenik, gaur egun ere horrela ahoskatzen da: [X]abat edo [X]abatena (cf. Urtasun 1971: 334).

Aspaldiko testuei ekinez, Adoingoak berriak izateaz gain (1808-1880) bitarreak (cf. Satrustegi 1978) ezin dira aintzakotzat hartu, egilea Baionan egon baitzen, euskarak hango eragina jaso zuelarik ziurrenik. Urizko dotrina hartuz gero (cf. Elizalde), ikusiko dugu [š] soinua zela nagusi grafiak iradokitzen duenez: *tsaucicela*, *tsarrie*, *tsarriririk* eta *tsinestacea*. Maileguetan eta hitz berezietan, ordea, [x] dugu: *projimo*, *Jesucristoin*, *ejercitatu*, *Jangoicoa*, *Jauna*.

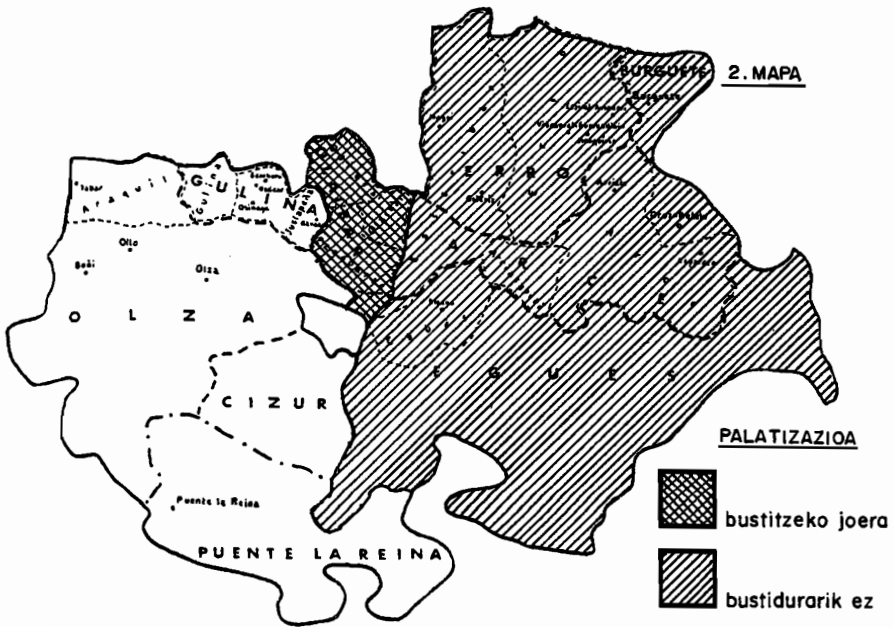
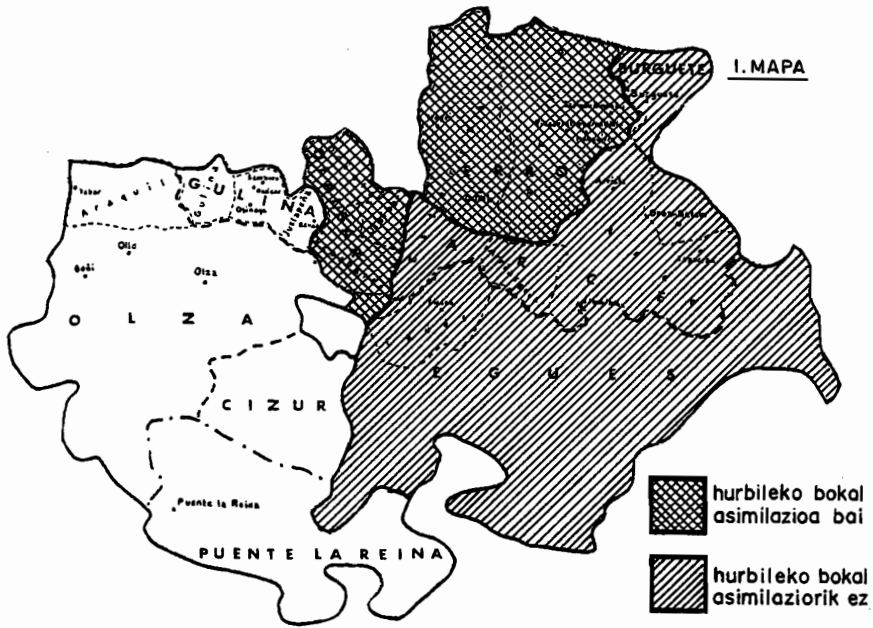
Erroibarrera joango gara oraingoan. Erroko testuak idatzi ziren garaian, [š] eta [y] hotsen arteko txandaketa zegoela baieztatzeko arrazoiak zeudela esango genuke.²⁰ Hots belarea ere erabiliko zen, A testuan <j> grafiarekin agertzen baitira

(17) Mitxelenak dioenez (1967: 70): “Ant. *j-, que en la mayor parte de los casos procede de *e- ante vocal, ha pasado a “x” en salacenco. Al igual que en roncalés, el cambio se ha cumplido con regularidad total. El mismo hecho se registra (con menor regularidad acaso) en aezcoano y zonas alto-navarras (Egües, Olza, Huarte Araquil y pueblos del valle Araquil por lo menos)”.

(18) Bonapartek Garesen honakoak aurkitu zituen: *juanko*, *izenko*, *inco*, etab.

(19) *Juateko* eta *jaisi* aditzek *joño* bezala transkribatzen du Ilurdotzen eta Arrietan, eta azken hau badakigu belarea dela. Baina, gero 223. orrialdean *xende* idazten du; beste grafien banaketaren arabera, [š] dateke, belarea islatzeko <j> baitarabil.

(20) Alde batetik, <i> agertzen baitzaigu B testuan: *iaquin*, *ian*. Kasu honetan argi dago [y] dela ordezkaturako fonema. Baina, B testuan <j> grafemak ordezkatzeko du [x] frikari belarek ebakiko ziren maileguetan: *bentaja*, *ereje*, *trabaju*, *pasajero* eta liturjia hitzetan: *jaungoiko*. Bestaldetik, <j> grafema agertzen da beste honakoetan ere: *joan*, *jai*. Guri hartigarria egiten zaigu igurzari belarek ahoskatzea garai honetan *j-tik eratorritako hauek. Grafia hauei buruz, interesgarria da Mitxelenak dioena; beronen ustez <j> grafiak bi soinu ordezkari dezake: igurzari belarea mailegu eta liturjiarekin harremana

joan eta *jai*o, *jaungoicoac* eta grafia bera *justoec*, *bentaja*, *trabaju* ordezkatzeko; eta bestalderetik, *iaquin* eta *ian* ditugu. Gainera, [ʃ]-en ebakera entzun daiteke gaur egun Erroko etxe baten izenean *ʃ auregi* [ʃ aureyi], eta baita gure belarrietara heldu den aspaldiko esaldi batean: *mañana* [ʃ]ai. Lintzoainen ere, belarearen agerpen urria dagoela dio Moutardek (1975):²¹ “/x/ est extrêmement rare; nous l’avons rencontré dans un seul mot *jaun*, /xaun/ << monsieur >>”; eta gehienetan [y] dela ohikoena. Gaur egun y- da nagusi Mezkititzen, Lintzoainen, Erron eta Zilbetin, orohar, ibar honetako herri guztietan entzuten den hizkera arruntean *yaiki*, *yokatu*, *yan*, *yeitsi* eta *yautsi* ditugu; nahiz adibide soil batean [x] belarea agertzen den, *joan* aditzean; *joate* (EAEL 204. grabk.). Berebat frogatzen da Saragüetaren testuetan (1979a, b), gehienetan *iakin*, *iaki*, *io*, *ioka* ditugu, baina, [x]uan. <J> hau belarea da hitz honetan aurrean aipatu herri guztietan, aurtan egindako grabaketek frogatu dutenez. Aintzat hartu behar da hitz hau berezia dela ahoskera aldetik. Honezaz gain, adibide bakan eta berezi batzuetan belarea ere agertzen da: [x]ende / [y]ende (Urnitza), [x]a ere.

Hegoalderago joanez, Esteribarrera, Larrasoñako testuetan (cf. Satrustegi 1987), <j> testigatzen da lexema zehatz batzuetan: *jaquindu*, *jai*o, *jaunarem*. Aurrean esan dugunez, zaila da jakitea grafia honek beti belarea islatzen duen, baina [ʃ] ere erabiltzen dela badakigu, *chauchice* (‘jautsi zen’) agertzen baita, *choil* eta *chiqui*-ren grafia berberarekin.

Gaur egun Olaibarko ikerketen emaitzek erakusten dutenez, [y] da arruntena eta hedatuena *yoan nitze*, *yozen nion* (EAEL 201., 202., 203. grabk. eta Artola 1985); horrez gain [x] testigatzen da hitz berezi batzuetan, Erroibarren bezala: *joan* (EAEL 203. grabk.) eta *ja ere* (‘ezer ez’). Badirudi, halere, eremu honetan gauzak ez direla beti horrela izan; behiala [ʃ] zen arruntena <ss> edo <s> grafiak baitzerabiltzaten Makirriaingo kateximan ageri denez: *meressi*, *ssauchi*, *ssabe*, *ssaquitea*, *ssatean*, *ssarririk* eta *ssabearen* eta *sayet*an, *satera*; baina <j> eta <g> ere eriden dugu: *jauchi*, *lujuriezco*, eta *progimo* baditugu testu berean, eta ez bakarrik gaztelaniaren maileguetan, jatorrizko hitz berezi hauetan ere: *jayo*, *jaun*, *Jangoicoac*. Ziurrenik, <g> daukagunean, gaztelaniaren grafiaren islada da; aldiz, <j> grafema belarea ebakitzearen seinale dateke. Gainera, *jauna*, *jaungoikoa* eta *joan* lexemetan, arrunta da ebakera belarea; nahiz jatorri erromanikoa ez izan, oso hedapen handia izan zuen (FHV: 170).

Hau guztia aintzakotzat hartuz, posible da amaitu gabeko prozesu fonologiko

duen hitzetan, eta sabaikari ahoskabea beste hauetan (*joan*, *jai*o). Hona Mitxelenaren hitzak: “Ya desde comienzos del siglo XVIII, en textos vascos (al menos en muchos textos vascos) habría que distinguir dos sonidos, una fricativa velar y una fricativa chicheante, para los cuales la ortografía castellana, que fué durante siglos (x, j, g, en ciertos contextos), pero como los empleaba de manera indistinta, no podían servir para diferenciar, por presión psicológica y social, lo que tan fácilmente podía ser diferenciado. Y no había trabas fónicas para la distinción porque se trataba de clases de sonidos que ni el más torpe podía confundir” (Mitxelena 1987: 391). Honelako zerbait da, hain zuzen ere, Larrasoñako testuetan gertatzen dena (cf. Satrustegui 1987), hauetan <g> darabilte belarea ordezkatzeko: *gentil*, *egemplua*, *gende*, *prodigio*, eta gero *jaunarem*, *jaquindu*.

(21) Halarik ere, arrunta da fonema hau liturjia eta erlijio hitzetan: “Ama bér[x]ine Orreagakoa” esaten zuten Erroko hitzunik.

baten aurrean egotea.²² Olaibarren, bereziki, orduko euskaraz sabaiaurrekoa oso hedatua zen eta gaur egun, aldiz, [y] da nagusi.

Honen guztiaren ondorioz, honako hau esan dezakegu: "cispamplonés" deituriko hizkeran, aurreko mendean behintzat, hiru aldaki erabili zirela: [x] belarea, [y] sabaiko frikaria eta [ʃ] sabaiaurrekoa. Azkeneko hau nagusi zen Eguesibarren, Olaibarren eta Artzibarren;²³ besteetan nagusi ez bazen, behintzat erabili zela badakigu; ongi lotzen da hau, gainera ezaguna dugun euskal isoglosen bertikaltasunarekin. Gaur egun, ordea, [y] da nagusi eremu guztian eta hitz hasieran ez da [ʃ]-rik agertzen. Gure ustez, [y] —goinafarrera zati handian hedatzen dena— nagusitu da eta [ʃ]-k eremua galdu du. Hau da, hain zuzen ere, gaur egun falta den aldaera; gaur euskara mintzo den eremuan ez da [ʃ]-rik, ez bada toponimo bakan batzuetan bederen.

Antzeko fenomenoak testigatzen du Caminok aezkeraz (1991a: 439) ekialdeko haran honetan *yo / xo, yar / xarri, yan / xan* dimorfismoa gertatzen da. Delako txandaketa hau jazotzen da [ʃ] arrunta den eremuan. Beronek dioenez, bereziki gizonen artean gertatzen denez, prestigiotzat hartu delako izan daiteke.

Esanak esan, eta, aurrean frogatu dugunez, [ʃ] erabiltzen zen tokian gaur [y] erabiltzen da. Gure iduriz, bi aukera daude gertakizun honen azalpenarako: a) Atzera pausoa, alegia, honako hau gertatzea: [y]>[ʃ]>[y]; antzeko zerbait iradokitzen du Caminok Orbarako dotrinan (Camino 1991b: 935). b) Hizkuntz ukipenaren bidez gertatzea, inguruan dauden iparraldeko GN-ren hizkera askotan (adib. ultzameraz eta baztaneraz) *y*-nagusi baitzen.

Honengatik guztiarengatik, badirudi bidezkoena dela aldaera hedatuenera markutu direla pentsatzea, zeren ekialdeko hizkeretan, —indar gutxien daukatenetan bakarrik— hedatzen zen aldaera hori, eta hurbilen zeuden iparraldeko GN-z [y] ebakitzen zuten. Bestaldetik, eremu honetan frikari belarea den [x]-k agerpen urria dauka gaur egun; lehenago ere horrela zelakoan gaude. Halere, datu hauek ikusita, gaur baino oparagoa izan dela pentsa dezakegu.

Fonema honen gorabeherekin bukatzeko, frikari eta txistukarien arteko [s] eta [x]-ren txandaketa dugu. Ezaguna da Nafarroan frikari belarea ebakitzen zela, esaterako: *mereji* ('merezi') (Lizarraga 1807: 57), *meregitu* dugu Larrasoañan (Satrustegi 1987: 59) eta [x] *inestatzen* erabiltzen zen Orotz-Betelun (Yrizar 1992: 126). Gaur egun, ordea, Erroko hizkeran *merezi* eta *sinestatu* dira arruntki erabiltzen direnak. Txandaketak beste adibide batzuetan eriden daitezke: Artzibarren eta Erroibarren arrunta da *zito* ('ijito') (Artzibar. EAEL 215. grabk., Ilurdotz. EAEL 213. grabk.), baina Olaibarren *jito* (Artola 1992: 217).²⁴

(22) Aezkeraz, esaterako hasierako [ʃ] arrunta den tokian, aurki daitezke *jayo* eta *jabea*, grafia horiek ebakera belarea aditzera ematen dutelarik. Gaur egun ere zenbait herritan *jaun eta jabe* esapidea entzun daiteke. Caminoren ustez (1991a: 440), lehen hitzaren belarea bigarrenari asimilazioz atxekitu zaio, elkarrekin ageri baitira maiztasun handiz.

(23) Urizko dotrinan <sáutsi> dugu, zeina 'xautsi'-tik heldu den.

(24) Antzeko txandaketa testigatzen da besteetan ere: *saski* ('cesta') arrunta da Arakilen. Ultzama aldean, ordea, *jaski*.

2.3. Dardarkariei helduko diegu orain; talde honetan ingurune ezberdinak hartuko ditugu kontuan:

- a) Jakina denez, ekialdeko euskalkietan eta hegoaldeko GN-z arruntak dira forma 'rotatuak', baita iparraldeko GN-ren hizkera batzuetan ere. Mitxelenaren arabera (FHV: 362), *-rz-* eta *-rtz-* taldeak *-st-* baino zaharragoak dira. Bestaldetik, *-rtz-* *-st-*-ra pasatzeko tarteko talde bat proposatu zuen: **rzt* > eta ondoren **rst*, *st*.

Azterturiko eremu guztia, jakina denez, bete-betea sartzen da *-rtz-* dutenen taldean: *ortzeguna*, *bertze*, *bortz*, *ortzilaria* / *ortzileria*, *ainbertze*, *bertzelaz*, *ertze* arruntak eta arauzkoak baitira; kasu batzuetan *merchedeac* ere badugu (DU: 1960).

Baina, edonola ere burututako ikerketek erakutsi dutenez, badago gertakizun bat gainontzeko euskalkietan testigatua, honako hau da: badirudi, *-rtz-* taldea duten formak atzeratzaileak direla eta forma asibilatuak eremua irabazten doazela.²⁵ Azterturiko eremuan, Erroibarren, afrikatuaren eta frikariaren txandaketa suertatzen da: *-rz-* eta *-rtz-* baitugu herri askotan, esaterako Lintzoainen eta Iragin (cf. Txillardeggi et al. 1983: 197). Beste lexema batean ere testigatzen da txandaketa hori: *esteak*, *estxiak*, *er(s)ziak* (Artola 1992: 194), eta, azkenik, Olaibarko hizkeran gertatzen zen fenomeno honetaz konturatu zen Artola.²⁶

Edonola ere, fenomeno honen hasierak aspaldikoak direla uste dugu: Makirriain-
go dotrinean jadanik *berzec*, *borz* baditugu (DU: 392, 393). Ez dugu uste afrikaria islatzeko zailtasunaren kontua denik honako hau, zeren fonema bera islatzen baita <tz>-ren bidez orrialde berebean, adib. *erretzen*, *bustitzen*, *barcatzen*, etab. Esanak esan, posible da *rtz* > *rz* bilakabidearen hasiera gertatzen hasia zela ikustea; edota, posible da *-rz-* forma zaharra izatea, gero neutralizatu dena. Azkenik, antzeko ebake-
rak ditugu Ultzamako hizkeran, Atetzen eta Ultzaman; horregatik, badirudi trantsi-
ziozko formen aurrean gaudela.²⁷

Bilakabide hau, dena den, ez da berdina izan lexema guztietan. Kasu batzuetan *-rtz-* taldeak gaur arte iraun du, besteetan, berriz, asibilazioa sortu da; esaterako *mesede* esaten da gaur egun, eta ez *mertzedede*.

Honainokoa laburbilduz, dialektologia alorrean, arau berri baten atxekimendua suertatzen da, besteak beste, prestigio edo ospe handiago duen aldakia nagusitzen delako. Hau dela eta, hiztunek baloratzen dituzte aldaki berriak, ohikoak eta tradizio-
nialak baino gehiago, eta horregatik ordezkateta egiten dute; errotazismoez den bezainbatean, ospeak izan du ziurrenik eragin handiena.²⁸

(25) Imotzen (Ultzamako hizkera), esaterako, Sanchez Carriónnek honako hau testigatzen du: "Oscoz, que originariamente parece haber tenido la forma labortana, (*erran*) era localidad donde, hasta hace muy poco tiempo, confluían las dos formas. Finalmente ha sido *esan* la que ha acabado por imponerse" (Sanchez Carrión 1974: 261).

(26) "Hau izan baita (Txulapain haranez ari da), dirudienez, era hauen arteko bil-lekua eta, horregatik, trantsiziozko joera bat erakusten duten *beste*, *bestze*, *beztze*, *be(r)ztze*, *bertze*... bezalako erak hemen aditzeak ez dirudi gehiegirik harritu behar duenik" (Artola 1985: 110).

(27) Pagolak (1992: 1, 185) egindako isoglosan ere, honako banaketa eman zuen: Ultzaman *rtz/* *-rz-*, Atetzen: *-rst* eta Imotz eta Basaburuan: *st*.

(28) Askotan entzun diet Erroibarko hiztunei forma errotazismodunak gutxiesten eta asibilatuak goraiatzaten: "euskara polita benetan Tolosakoa da, gurea zakarragoa da, guk esaterako *erran* eta *bertze* erratan dugu, eta haiek *esan*, eta *beste*"; forma hau, askoz finagoa iruditzen zitzaielarik.

- b) Dardarkariekin segituz, Eguesko testuetan, batzuetan dardarkariaren ondoko herskaria ahostundu egiten da $-r + t > rd-$ suertatuz: *ordic* (Lizarraga 1807: 23). Berebat frogatzen da Erroko testuetan eta gaur egungo haran honetako grabaketetan: *orgua* eta *ordik* diote. Iparraldeko GN-ren Ultzamako eta Sakanako hizkeran arrunta da: *bor + koa > orgoa* baita Aezkoa eta Zaraitzun ere. Azkenik, Gavelek zubereraz horrelako txandaketak azpimarratzen ditu: *aurdiki, aurtiki* (GN, G).
- c) Behiala, zenbatzaile batzuek dardarkari bakuna zeramaten azken posizioan b-nafarreraz, erronkarierez, zaraitzueraz, aezkeraz, lapurteraz eta zubereraz. Forma hauek ekialdeko euskalkietako bereizgarriak dira: "Dos numerales tienen $-r$ en los dialectos orientales: (*b*)*irur* 'tres' y *laur* 'cuatro'" (FHV: 336). Honenbestez, *irur* dugu Erroko testuetan eta Elkanakoetan ere (cf. Lizarraga 1807: 31, 56): *irur, laur* eta *amirur* eta *amalaur*. Gaur egun, aldiz, ez dira hauek mantentzen (cf. Echaide 1989: 266. eta 267. gald.) eta $-r$ gabeko formak dira nagusi azken posizioan. Kasu honetan izan ezik: 'dos' *bida* eta *bira* diote Mezkitritzen; ohar bedi bidenabar, azken hau bilakabide fonetikoaren ondorioa dela, alegia, *d/r*-ren txandaketaren ondorioa.

- d) Bokalarreko posizioan, aditz bilkuretan hurrengo adizkia *d-* kontsonantez hasten denean, $r > \emptyset$ eta $-d-$, bokal artean gelditzean, desagertzen da. Nahiz eta sistematikoa ez izan, bilakabide hau nahiko arrunta dela esan dezakegu, Erroko B testuan: *iaquin biaugu*; edo Ziaurritzen (Olaibar): *atera biaute, illbeardu, illbear du* (Erro B).

Dardarkari anitza batzuetan gal daiteke bokal arteko posizioan: *berriz > beis* dugu; bi gertakizun hauek arruntak dira Ultzamako hizkeran, bereziki Etxalekun. Azkenik, dardarkaria desagertzen da $-k$ inplosiboaren aurrean *inork > inok* (cf. Echaide 1989: 262. gald.).

Dardarkari eta sudurkariaren arteko txandaketa orokorra da, adib. *arimale* (cf. Bonaparte 1990: 100). Atal hau bukatzeko, latinez eta gaztelaniazko maileguetan, gehiago edo gutxiago, $r-z$ hasitako lexemetan arrunta da bokal protetikoa. Ere mu honetan ere aurkituko dugu: *arrantxoa < rancho, errota 'rueda' < lat. rota, arrazoina, errepartizeñak* (Picabea 1985: 230). Baina, joera hau jeisten ari da: hor dugu *rejimeanean* (Picabea 1985: 239), *rekesune* (Echaide 1989: 124. gald.), etab.

2.4. Gaztelaniazko $-on$ eta $-ion$ taldeez bukatutakoei, orobat, $-a$ bokala gehitu zaie. Auritzen: *lektzione, prozisione, kajon* (Artola 1992: 202). Erroko B testuetan gehienguan mantentzen da, nahiz eta sistematikoa ez den: *pasiona, pasione*, baina *pasio, satisfaccio* ditugu. Larrasoañako testuetan: *porcione* (Satrustegi 1987: 60). Olaibarren eta Erron: *debozione, afizione* (Artola 1992: 201), eta Eguesen: *contricione, passione* (Lizarraga 1807: 22).

2.5. Ez da erraza garbitzea bi hitzetan bustidurari dagokion gaia; lehenik eremu guztia —beste askotan bezala— ez da isomorfikoa. Hegoaldeko GN-ren barruan, oro har, Oltza eta Goñi dira bustitzeko joera biziena erakusten dutenak; aldiz, Elkano eta Gares bustidurarik gabeko hizkerak dira, *i* bokala denetan.

Lehenik, hizkeraz hizkera aztertuko ditugu [ʎ] eta [ɲ]-ren inguruneak. Zalantzarik gabe, eremu guztian [ʎ] eta [ɲ] erabiltzen dira bustidura adierazgarria denean: *pollitak* (Artola 1992: 221), *ñiñie, ttantta*, etab. Antroponimoetan ere, maitasuna,

hurbiltasuna edo familiar kutsua adierazi nahi denean arruntak dira aldaera bustiak. Hona hemen, entzuten diren izen propioak: *Paulo* > *Paullo*, *Bernarda* > *Beñarda*, *Francisco* > *Pantxisko*, *Vitoriano* > *Bittoriano*.

Bustidura adierazgarria alde batean utzirik, goazen orain bustidura automatikoarekin. Erroko eremuan, bustigabeak aruntak dira: *mutile*, *mile*, *zikine*, *ilerra*, *buztine*, *irine*, *makine*, *bile*, *adine*, *inik* ('eginik') ditugu eremu osoan (Artola 1992: 19). Batzuetan despalatalizazio kasutat har ditzakegunak ere badaude; esaterako, gaur egungo Erroko etxe baten izena *Gilontro* da, *Gillen* izan bazen ere etxe horri izena eman zion jabea. Picabearen (1985) lanak hartzen baditugu, forma bustigabeak izango dira nagusi: *ginen*, *mina*, *eginak*, *ajile*, *ilun*, *sugendilak*, *aita*, nahiz txandaketa-ren bat aurki daitekeen: *illeba*, *illebetian*, *ille*.

Berebat frogatzen da Erroko testuetan, <ñ> hiru aldiz besterik ez da agertzen: *digña*, *daiñu*, *ceiñ* (Erro A). Halarik ere, bustidura automatikoaren kasu batzuk aurki daitezke: *illargia* eta *ilergie* ditugu Erron (cf. Echaide 1989: 15. gald.), eta Esteribar guztian *zilerra* (Echaide 1989: 3. gald.), edo *burriña* Aintzioan (Echaide 1989: 4. gald.); baina Erroibarren eta Esteribar osoan *burdine* dugu eta baita *Ama Berjine* ere. Bi haran hauetan, Echaideren arabera, *mutille* dugu nahiz txandaketa kasuren bat aurki daitekeen (Echaide 1989: 185. gald.). Artolaren galdeketa (1992: 196), aldiz, *mutile* dakar eremu berebean. Moutard (1975) gauza bera baieztatzeri dator; ez du bustidurarik aurkitu Iragin, ez *i*, ezta bokalerdiaren ondoren ere: *burdina* eta *erreina* ematen ditu, baina Lintzoainen *tellatue*. Azken kasu honetan, dena den, arruntagoa da, geroago ikusiko dugunez.

Honen guztiaren ondorioz, eremu honetako bustitzeko joera ez dela oso oparoa laburbil dezakegu. Echaideren datuek ere horrela diote:

En la provincia de Navarra las formas palatalizadas abarcan la parte occidental hasta el valle de Esteribar (excluido), es decir, toda la parte correspondiente al dialecto alto-navarro septentrional y la parte occidental del alto-navarro meridional (Echaide 1976: 164).

Bokalerdiaren ondoren, aldiz, bustidura usu gertatzen da: *gañera*, *baño*, *egundaño*, *eskuñe*, *mingaña*, *oñazeak*, *oraño*, *lánua* / *lánue*, *españá*, *zaña*, *olloa*, *ollarra*. Baita Mezkirizko etxean izenetan ere, honela ahoskarzen dira: **Manuelarena* > *Manuelaena* > *Manuelaina* > *Mañuelaña* eta *Anjeliteña* (Mezkiritz. EAEL 208. grabk.) **Bernardarena* > *Beñardaena* > *Beñardaina* > *Beñardaña*, edo *Bentarrarena* > *Bentarraña*, etab.²⁹ Baina, salbuespenak ere badaude: *arrazoina* (Mezkiritz).

Eguesibarko hizkerari joango gatzazkio oraingoan; Elkanon, *-i*-ren ondokoetan oso gutxitan bustitzen dira: *iluna*, *umilac*, *ilarguia* (Bonaparte 1869). Ondarrak egin-dako edizioan (Lizarraga 1807: 19-20) horrela dio:

Erdal jatorria dela eta, edo aurretiko *i* soinua, behin baino gehiagotan ikus daiteke *ll*: *ellegátzean* 23 at., 2; *humillatua* 118 at.; *llaga* 66, 4; *millon* 65. Ez ordea beti; *ibili* 24, 2; *ilúna* 41 at., 3; *humil humíla* 32 at., *ilárrguíac* 31, 6; *ilaraci* 53at., 3. (Lizarraga 1807: 19).

(29) Azken forma hauek ez dira dokumentatzen, baina gaur egun entzun daitezke.

Gauza bera gertatzen da [ɲ]-rekin:

Erdararik datozen hitzak gordetzen dute beren -ñ-: *señale* 16,3; *entraña* 29at., 2; *maña* 85,3; aurretik daukaten *i* dela eta, jatorrizko *n* Lizarragan ñ egiten da zenbait hitzetan: *fiña* 49at.,3; *soñatzerácoan* 70at.,3; *soñu* 28,2. Jatorrizko euskarazko hitzetan, *in* horrela gelditzen da zenbait hitzetan, ñ bilakatzen delarik beste batzutan: *eguina* (I), 3; *inendu* 23at., 2; *baguina* 25 at.; 3; *chinurriac* 33,3; *sinetsi* 14,2; *baina* baña 17,3; *sóñean* 22,1; *oráño* 24,2; *Béñere* 26,3; *lañu* 34at.,1; *samiña* 41,2 (Lizarraga 1807: 20).

Artzibarren bustidura automatikoaren ondorioz, [ɲ] eta [ʎ] gutxitan sortzen dira: *sorginak*, *mutilak*, *bilokak*, *titie*, *makila*, *ilabete*, *zilo*, *ilargia*, *zugina*, *opilek*; baina ez da sistematikoa bustidura falta hori. Kasuren batean, dena den, ager daiteke: *argiñe*, *argina* (Artola 1992: 210) eta *tzakurreiña* (Artola 1992: 212), *burdiñe*, *arrazoñak* baititugu.

Olaibarren [ʎ] izango dugu Makirriango dotrina hartzen badugu: *urbillenac* (DU: 396), *ill* (DU: 396), eta Artolak (1992) egindako grabaketak ikusiz, nahiko oparoa dela bustidura frogatu daiteke: *illeba*, *illa*, *illergie*, *ollosa*, *mallukua*, *illerra*. Eremu honetan [ɲ] dugu *i* eta bokalerdiaren ondoko bustiduraren ondorioz. Hauetako batzuk morfema bukaeran sortzen dira, ondoren bokal bat datorrenean: *urriñe*, *zeiñ dire*, *eziñ erran*, *aiñ escelentea*, *zeñec*, (DU: 388), *escuñetaco* (DU: 391), *iñic* (DU: 389). Eremu honetan hartutako azken datuek haxe bera frogatzen dute: *zañe*, *ezpañe*, *mutille*, *zikiñe*, *illerra*, *iriñe*, *zurgiñe*, *buztiñe* (cf. Artola 1992).

[t]-ren bustidurari helduko gatzazkio oraingoan. Hizkera honetan, bustidura automatikoaren ondorioz sortutako [t] hotsa nahiko urria da, gehienetan *i*-ren ondoan *t* bustigabea baitugu. Baina txandaketak testigatzen dira, esaterako, Olaibarren *zittuten*, *zittuela*, *zittue*, baina *goiti* / *goitti* eta *beiti* / *beitti* ditugu txandaketan. Gainerako eremu osoan *goiti* eta *beiti* esaten da. Hizkera honetako forma busti hauek Ultzamaren hurbiltasuna erakusten dute ziurrenik. Makirriango kateximan [t] bustirik ez da agertzen, ez bokalaren ondoren ezta bokalerdiaren ondoren ere: *ayte*, *guelditu-baititu*, *baitu*, *concebitue*.³⁰

Erroko hizkeran, aldiz, *i*-ren ondoan ez da [t]-rik: *maite*, *zituela*, *ogeite*, *gelditu*, *aita*, *aitu*, *akorritu*. Erroko testuetan, *i*-ren ondoko /t/-ren bustidura ez da orokorrean egiten, ez bokalaren ezta bokalerdiaren ondoan ere: *chiquitasunez*, *erresucitatu*, *moguitu*, *maitea*, *garaitu*, *aituc*, *izpiritu*, *artuituenac*, *divertitu*, *aita*, *cituen*, *gutitan*, *veztitu*. Behin bakarrik agertzen da <tt> grafia, baina bustidura adierazgarria adierazteko: *chiquittoac*. Gainerantzekoetan, oso arraroa da bustidura hori ez lehen ezta gaurko hizketan ere. Elkanon, Ondarrak dioenez (cf. Lizarraga 1807: 19), txikigarria adierazteko <tt> bikoitza erabiltzen da, gaineratik marratxo bat ipintzen duela: *cerbatto*, *tragotto-bat*, *arttoak*, *humilttoei*. Argi dagoenez, hauek guztiak -tto atzizki txikigarria daramaten adibideak dira.

Bukatzeko, "ultrapamplonés" hizkerarekin parekatzen badugu, eta Artolaren (1992) datuetan oinarritzen bagara, honako banaketa egin dezakegu:

(30) Kontuan hartu behar da [t] hotsa isladatzea ez zela batere erraza. Nolanahi ere, gehienetan marratxoren bat erabili izan da.

zurgiñe, buziñe, zikiñe (Oltza eta Gulia)

zurgine, buztine, zikine (Esteribar eta Artzibar)

Esanak esan, badirudi palatalizazio mota hau oparagoa izan zela Oltzan eta Gulian, GN barruan mendebalderago dauden eremuetan, eta urriagoa Esteribarren eta Artzibarren, ekialderagoko eremuetan.

Orain artekoa laburbilduz, honako hau esan dezakegu: badago eremu bat, Olaibarkoa, bustidura joera handiagoa erakusten duena besteak baino. Elkano, Erroibarren eta Artzibarren kasuren batean ager badaiteke ere, gehienetan formak bustigabeak nagusi dira. Olaibar da mendebalderago eta Ultzamatik hurbilen dagoen euskalkia, eta honengatik erakusten du iparraldeko GN-ren kutsu zerbait, eta haue-tako bat da bustitzeko joera biziagoa izatea. Berriro ere, argi ikusten da zaila dela isoglosa garbiak egitea, askotan trantsizio eremuak baititugu, aldaera batek beste bati bidea emango diolarik. Cf. 2. mapa.

2.6. Kontsonantismo gorabeherekin bukatzeko, txistukariei helduko diegu. Txistukarien sailean nahiko arrunta da hitzak kontsonante afrikatuz hastea, apikoalbeola-reen kasuan izan ezik. Orokorrean [ts]- fonema afrikatua arrunta da ekialdeko hizkeretan; zuberera eta erronkarieraz honakoak aurki ditzakegu: (Z) *tzintzarri* 'campañilla', zar. *tzimur* 'arrugado', erronk. *tzuntzur* 'garganta', gehienak aldaketa adierazgarriak direlarik (Txillardeggi 1983: 949).

Hegoaldeko GN-z, behenafarreraz eta aezkeraz bezala, [ts] fonema hitz hasieran agertzen da. Gure eremuan kasu batzuk aurki daitezke: Moutardek Iragin (Esteribar) honakoak bildu zituen: *tzikiroa*, *tzakur*, *tzutik*, *tzervi*; Artzibarren, Esteribarren eta Ezkabarten ere sarritan ditugu dira honakoak: *tzakurre* (Artola 1992: 203), *tzervi tzar bat il dute* (218 or.), *tziminia*, *tzitzorra* ('granizo'). Hasierako posizioan oso arrunta da *tx-*: *txutik*, (Mezkiritz. Saragüeta 1979a: 174), eta baita *x-* ere. Aski dugu Aintzioako lau etxeren izenak aipatzearekin: *Xarako*, *Xilto*, *Xolda*, *Xauta*.

3. Azentua

Mitxelenak azentuari buruz egindako banaketa garrantzitsuan (cf. Mitxelena 1976a), lau azentu talde nagusi berezi zituen. "Cispamplonés" hizkera II taldearen barruan kokatu zuen, hegoaldeko GN-ren hizkerekin, zaraitzuerarekin eta baita iparraldeko GN-ren hizkera batzuekin ere, adib. baztanera eta ultzamera.

Orokorrean, azentu mota honetan, silaba azentuduna erraz bereiz daiteke bestee-tatik; alegia, alde nabarmena dago bokal toniko eta atonoen artean. Bestaldetik, azentu mota honi gaztelaniaren kutsua nabari zaio, Mitxelenaren hitzetan paraturik:

Desde un punto de vista puramente impresionista, el acento recuerda el castellano; no hay mayor dificultad en distinguir sílabas tónicas de átonas ni, por consiguiente determinar dónde carga exactamente el acento. Para nosotros, resulta más bien extraño; por decirlo de una manera más gráfica que exacta, cuando oímos hablar así, nos parece que la letra vasca lleva música romance (Mitxelena 1976a: 181).

Orokorrean, azentua azken aurreko silaban joaten da; beraz, paroxitonoa da azentuaketa nagusia: *bésta*, *burdíña*, *oñaztúre*, *órma*, *tipúle*. Baina, hain argi ezberdintzen

den azentu mota honek ez dauka inolako garrantzirik hitz eta kategoria morfologi-koak bereizteko. Etxebarriaren tesian (1974) azentuak berezten ditu mugagabea eta plurala zubereraz bezala, baina hau ez da erabat frogatua gelditzen, beharrezkoak diren datuak ez baititu ematen (cf. Txillardeggi 1983: 369).

Mitxelenaren sailkapenaren ondoren, Txillardegik (1984) beste bat proposatu zuen, lehenengoak proposaturiko lau talde horiek bitan sartuz, mendebaldeko azentu-saila eta ekialdekoa bereziz. Hegoaldeko GN-ren euskara aztertzeke, Lizarraga Elkanokoaren lanetan oinarritu zen bereziki.

Beranduago, Artolak (1992) hegoaldeko goinafarrerari buruzko azentuari hur-bilketa burutzen du, baina material bilketa edo hurbiltze saiakera izan da beronek egindakoa gehien bat. Lan honi dagokionez, ohar bat suertatzen da aipagarria: Ihabar, Erro, Olaiibar eta Artzibarko datuak bildu ondoren, eremu guztian azentuaketa berdintsua dela dio, eta honenbestez, Elkanoko ereduia baliagarria dela haran hauetarako baieztatzen du. Salbuespen gisa Arakilgo hizkera aipatzen du, Sakanako "gipuzkera" aldera jotzen baitu (cf. Artola 1992: 206). Orokorrean, Mitxelenak esandakoa egiaztatzen eta sendotzen badator ere, bestelako azentuazio-egiterik ere badela ikus dezakegu. Aipaturiko lan hauetaz aparte, ez da hegoaldeko GN-ren hizkerari buruz azterketa gehiagorik egin; horregatik, batetik, ikerle hauek esandakoa laburtzen saiatuko gara eta bestetik, guk aurkitutakoa ere erantsiko dugu.

Orokorrean, ekialdeko euskalkietan bezala, paroxitonia da nagusi azentuaketa; nahiz hitzak bi, hiru edo lau silaba dituen. Hona hemen 2 silabakoak: *áite*, *áizpa*, *sóka*, *bába*; 3 silabakoak: *anáya*, *aizkóra*, *denbóra*, *atórra*; eta 4-koak: *garagárra*, *akordeóna*, *lusagárra* (cf. Artola 1992).

Bestaldetik, nabarmendu behar dira euskalki honetan suertatzen diren goranzko diptongoak. Hau dela eta *ékia*, *sémia*, *néria* eta *láñua*, *bágu*, *bésua*, *guátzia* eta honelakoak arruntak izango dira. Azentu hau "berria" da Mitxelenaren ustez:

Hay que tomar *arri* + *-a* como punto de partida, es decir de /aRia/, que se ha convertido en /aRja/ antes de la asignación del acento en la penúltima: /áRja/. O, dentro de un marco diacrónico, el acento pasó de /aRía/ a /áRja/, retrocediendo hacia el principio de la palabra (FHV: 569).

Azentuaketa hau nabarmentzen da euskaldun zaharrek erdaraz ahoskatzen dutenean; esaterako, Mezkititzen diote, erdi parrez, agure zahar bat imitatuz: *ya tomaréis un café*. Ziurrenik forma mugatua *káfia* izatean, mugagabean azentua leku berberean mantendu da.

Goian ikusi berrien ahoskera horrelakoa bada ere, Esteribarren honakoak eriden daitezke: *igitéa*, *ardóa*, *ollóa*, *ostóa*, *aizéa*, *bidéa*, *urtéa*, *goldéa* (cf. Artola 1992: 192 eta hur.), hartaz, hauek guztiak ere arruntak dira. Hitz hauetan guztietan azentua azken aurreko silaban joan ohi da, ezberdintasuna diptongoan datza: *gá-rie* (bi silaba, azkenekoa diptongo eginez) eta *ga-rí-e* (hiru silaba, azentuak diptongoa hausten du).

Hurrengo puntu hauetan laburbil daiteke izenari dagokion azentuaketa hegoaldeko goinafarreraz:

—Hitzaz azken silabaren arabera azentuatzen da: izen erroa bokalez bukatzen bada, azentua paroxitonoa da; azken silaba kontsonantez edo bokalerdiz bukatzen

bada, oxitonoa izango da: *anáí, artzáí, mutíl, egún, bibótz, konténi* baina *arkúme, zapéta, ipúrdi*.

—Hitzaren nominatibo mugagabeak determinatzen du nominatibo singularren eta pluralaren azentuaketa: *étxe, étxial étxiak; gogór, gogórra, gogórrak; anái, anáya, anáyak*.

Honezaz aparte, badira hitz markatu asko lege orokorra jarraitzen ez dutenak: *ánitz, tasún, gárren*.

Deklinabidearen azentuaketa aspaldian paradigmaticoa izan dela dirudi, hau da, izenak silaba berean eramango du azentua, nahiz eransten zaion atzizkia eta silaba kopurua ezberdina izan. Gaur egun, deklinabidezko kasu batzuei azentuaketa berri bat nagusitu zaie eta azentuaren lerraketa eskuinerantz joan da. Oihartzunezko azentu berri bat nagusitu zaio jatorrizkoari, honako eskema jarraituz:

zéruri - zérurí - zerurí
zéruren - zérurén - zerurén

Honen frogatzat, jatorrizko azentuaren eta berriaren artean Lizarragarengan aurkitutako trantsizio adibideak aipatu behar dira: *irúzquiarén, burátsoéi, lécuarén -amétsetá* (cf. Txillardegi et al. 1983: 207).

Dekinabidearekin segituz, *-ék, -én* eta *-és* (erg. pl., gen. pl. eta inst. pl.) azentuga-beak baino arruntagoak dira. Halaber, *-ga-* silabadunek beti daramate azentua: *-gátik, -gána, -gánik*. Inesiboan *-an* silaba singularrean gutxitan agertzen da markaturik: *bátean, kánpoan, famílian, máian*. Txillardegiren liburuan (1984) datu gehiago aurki daitezke honi buruz, baina gu ez gara zehaztasun gehiagotan sartuko.

Aditzaren azentuaketa den bezainbatean, Txillardegiren (1984: 374) arabera, aditz-izenetan ere lerraketa hau gertatu da: *izáte, izáteco -> izateco, consagráteco, unicecó*. Lizarragaren lanetan honakoak agertzen badira ere, gaur egun entzuten direnak eta hedatuena beste honako hauek izaten dira: *yoatéko, itéko, edatéko*.

Laguntzaile silababakar ez markatuak enklitiko bezala agertzen dira eta ezkerretik datorkien oihartzun azentua hartzen dute, ezkerreko elementua paroxitonoa denean. Hau da: *lénik da -> lénik dá*; edo *bi gauza tut -> bigáuzá tút*. Baina, ezkerreko elementua oxitonoa denean, ez da lerraketarik gertatzen: *egón ze* eta *izán da*. Txillardegik horrela dela baieztatzen du; baina salbuespen asko dago, Artolak egindako lanak aztertzen baditugu, *érre du, ikési du, igórri du, bíltzen du, galdíten du* eta horrelakoak eridengo baititugu.

— Beste batzuetan, aditz nagusia eta adizki laguntzaile asko oxitonoak dira: *bádayé, yoáin diré, iltze duzié*.

— *áin*-ez bukatutakoak, gehienetan, oxitonoak dira: *emáin du, izéin da*.

— *-la* atzizkia daramatenak paroxitonoak dira: *dazíle, joan deiztela*.

— *ba-* eta *ez-* aurrizki proklitikoek azentua har dezakete: *bádakí, éztu, étzará, étzáke*.

Azkenik, ekialdekoat jo dezakegun beste ezaugarri bat eskuinaldeko lerraketa da. Joera hau arrunta da baztaneraz eta ultzameraz, alegia, azentu azkarrena eskuinalderantz lerratzen da hitz konposatuetan. Horrela, herri hauetan entzundako izen konposatuetan azentu bakarra eta nabarmena suertatzen da. Izen arruntetan baditugu *lusagárra, arriantónia, tzerrikúmia* eta toponimoetan *Mezkirizpérro, Txaspérro*,

Oyantxílo. Baita Erroibarren entzundako antroponimo batzuetan ere: *Pedroférmin* < *Pédro Fermín*, *Juan Fermin* > *Juanférmin*.

Honainokoa laburbilduz esango dugu eremu honetako azentuaketak ez duela diferentzia diatopikorik erakusten; orain arte egindako lanek erakusten duten azentu pleguari erantzun dio, gutxiago edo gehiago. Are gehiago, hegoaldeko GN-rako aurkeztutako ereduak balio du hizkera honetarako; bukatzeko, iparraldeko GN-ren hizkera batzuk (ultzamera eta baztanera) bertan kokatu ahal dira, gure iduriz.

4. Izen morfologia

Deklinabideko kasuei ekingo diegu hurrengo lerrootan. Lehenik kasu gramatikalak:

4.1. Kasu ergatiboari dagokionez, jakina ere bada, euskalkien artean bi multzotan bereizten dituen isoglosa garrantzitsua badagoela; hau da, alde batetik, absolutibo pluralaren eta ergatibo pluralaren arteko ezberdintasuna egiten duten euskalkiak, (-*ek*) morfema atxikiz ergatibo pluralerako eta (-*ak*) absolutibo pluralerako eta, bestetik, ezberdintasun hau morfemen bidez markatzen ez dutenak, alegia bi kasuotan (-*ak*) dutenak. Ezaguna denez, zenbait hizkeratan ezberdintasun hau azentuaren bidez egiten da. Banaketa honen arabera, bada, Elkano eta Garesko euskara ekialdekoa litzateke: *gizonek sataunte* eta *Oltza* eta Goñikoa mendebaldekoa: *gizonak satonte* (Ondarra 1982: 172 eta hur.).³¹

Beste kasuetan bezala, eremuz eremu aztertuko dugu zer gertatzen den. Absolutibo pluralaren eta ergatibo pluralaren arteko diferentzia gehienetan mantentzen da Erroko hizkeran, -*ek* erabiltzen baitute pluralerako: *Profeta sanduec erranic* (Erro B), *ainguiruec eta justoeic icusten eta beidacendiotela*. *Profetec baino iaquintasun guiago* (Erro A), *tempstadec eta tormentec arrallacen cioten uncia* (Erro A). Baina, besteetan ez da horrela suertatzen (cf. Satrustegi 1987: 272): *Gure obra onac ... inder andia dute*. Honez gain, kontuan hartu behar da -*ec* erabiltzen dela bokal asimilazioaren ondorioz, alegia *i* eta *u*-ren ondoren egoteagatik. Honenbestez, kasu batzuetan singularra da, adib.: *Virginec baiño inocencia eta humildade gueiigo* (Erro A); eta besteetan, sinkretismoa dagoenez ezin da jakin zein den erabiltzen den morfema.

Gaur egun, Erroibar eta Esteribar (Echaide 1989: 249. gald.) hartzen baditugu, -*ek* izango dugu pluralean: *apezek in dute*, nahiz eta salbuespenen bat aurki daitekeen.³² Picabeak (1985: 229) ere -*ek* biltzen du Erroibarren: *Denek bagindu zorriek, denek*, eta gaur egun Mezkititzen, Lintzoainen eta Zilbetin neronek egindako grabaketetan gauza bera frogatu ahal izan dut, ezberdintasuna argi mantentzen da. Caminok (argitaratzeko), aldiz, txandaketa dela nabarmena dio: "Litekeena da ere Erroibarren bi formen txandaketa gertatzea, bapateko mugarik gabe, horra beraz gure zalantza". Urnizako azken hiztunak, esaterako, ez zuen -*ak*/-*ek* ezberdintasunik egiten; gure ustez, honetan eragin handia du hiztunaren egoera, oso zaharra, erdi sorra eta euskaraz egiteko ohitura gutxi zuen. Gizon honek ez zuen ezberdintasun

(31) Banaketa hau ez dago erabat argi, edo diakronian zehar gauzak aldatuz joan ziren. Ondarrak behintzat dioenez, Goñin, XVIII mendeko sermoietan -*ek* nahiko arrunta zen: "Ergatibo plural transitiboetan -*ek* da, salbuespen bat kenduta" (Ondarra 1980b: 359).

(32) Inbuluzketan, esaterako, *elize in diote apezak* da galdera berberaren erantzuna.

hau egiten, ezta datiboarena ere: *Au eman diot sémei / saarrak eman diotet sémei*. Gure iritziz, hizkuntz heriotzaren gorabeherekin erlazioa bide du honek, morfologiarekin baino areago (cf. 7.1.).

Auritzen, aldiz, ez omen da singularraren eta pluralaren ezberdintasuna mantentzen: *lelisa ín duté apésak!* ezta Orotz-Betelun ere *lapésak éran dútel* (cf. Echaide 1989: 249. gald.). Artzibarren, nahiz eta pluralean *-ek* erabili gehienetan, ez da sistematikoki horrela egiten, zalantza ugariak erakusten baititu: *gizonék erran tziote maztekiei, gizonak erran zekote(n) ...mazteai* (cf. Artola 1992: 144, 210), eta *aéxkiak galdítzen tzire égia zén edo gezúrre. Aizkídeak...galdítén zuté yá..égia zén edo gezúrra zén* (209. or.). Yrizarrek (1992: 127) honako hau biltzen du: *aixkidiak ere xan dute*. Nolanahi ere, antzina, Caminok dioenez (argitaratzeko), Artzibarren *-ek* eta *-ak* txandakatzen ziren: *erreverenciácn tustenec*, eta *izan beaute guizonac juzgatuac*. ateratzen zen Urizko dotranean.

Olaibarkoa hartuz gero, Artolak (1985: 111) dioenaren arabera, gaur egungo euskaraz ez da ezberdintasunik egiten: “Pluraleko 3. pertsonak, agente aktibo denean, ez du, beste zenbait azpieuskalkitan bezala, *-ek* partikula hartzen, beti ere *-ak* delakoarekin geratuz: *larrak, kentzen zi(d)eten pañ(u)eloa*, eta *gizonak, tirtetu zioten arranoai*”³⁴

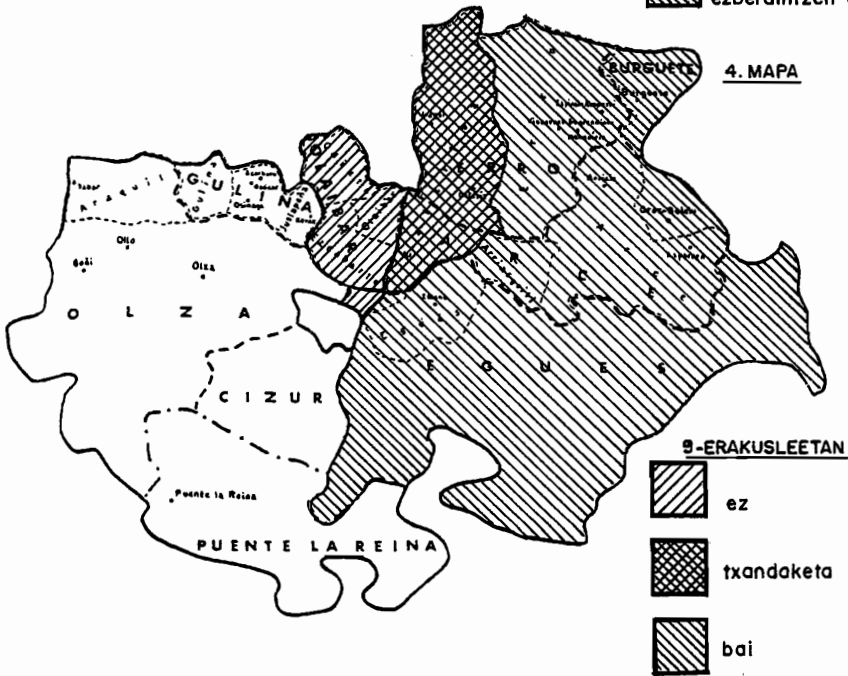
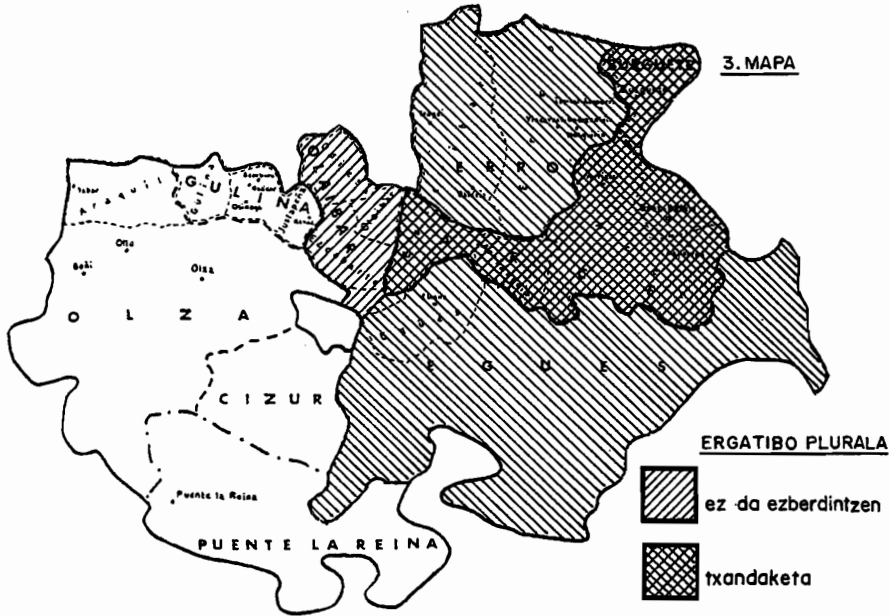
Halarik ere, badirudi antzina gauzak ez zirela horrela, Makirriaingo testuetatik ateratako datuengatik antzeman dezakegunez: *Espiritu Santi Jaunec bacarric inzuen obra ori? Ez, baizik Trinteteco iru personec* (DU: 389); eta hurrengo adibidean: *Yndezagule Jangoicoaren borondatea lurrean gaudenoc, ala nola itembaitute Bienabenturatu Zeruetan daudenec* (393. or.). Aurrean frogatutakoaren arabera, esan daiteke isoglosaren mugitzea sortu dela eta Olaibarko hizkerak hartu dituela hurbilen daukan hizkeraren ezaugarriak, kasu honetan Ultzamakoarenak, hain zuzen ere. Antzeko egoera gertatu bide da Goñin, XVIII. mendean *-ek* erabiltzen zen nahiz sistematikoa ez izan, eta XIX.ean *-ak*. Bi eremu hauek mendebalderago daudenak direnez, posible da nagusi denaren joerari atxikitzea, alegia, iparraldeko GN-ren hizkerari, zeinetan ezberdintasunik ez den egiten. Cf. 3. mapa.

Honenbestez, argi dago “cispamplonés” barruan ezberdintasunak daudela; Aurizko, Orotz-Beteluko eta Olaibarko hizkeretan —ertzetan daudenak— hain zuzen ere, aldentzen dira besteengandik eta *-ak* erabili da ergatibo pluralerako.³⁵ Olaibarko hizkerarena posible da azaltzea ultzameraren eta iparraldeko GN-ren hurbiltasun geografikoaren bidez. Aldiz, Aurizkoaren ondoko eremuak hauek dira: Aezkoa, Luzaide, Garazi eta Erroibar; eta denetan *-ek* da marka. Gure irudiz, Aurizko gertakizun honen azalpena hizkuntz-heriotzaren marka dateke, alegia, noizbait diferentzia hori markatzen bazen, gaurko hiztuna doi-doi mintzo denez, ez ditu behialako

(33) Posible da Uretan kanpoko eragina izatea, etxekoandrea Etxalarkoa baita; era berean, Caminok ongi dioenez, P. Saragüetaren senarra baztandarra zen. Bi kasuotan, bada, kanpoko eragina handia dateke. Nolanahi ere den, interesgarria da Caminok artikulua honetan egiten duen banaketa.

(34) Testu hauetan, badirudi *-ek* erabiltzen dela kasu batzuetan, baina oso kasu ilunak dira eta ez dakigu asimilazio bokalikoa gertatu denentz: *bertzeké* (pentsatzen zuen) *gezurre zela, jito geienek..ez, ko-montzen* (Artola 1992: 217).

(35) Bestaldetik, hurrengo izenordeetan, kasu ergatiboan *güec* (A) forma eriden dugu, *-ec* morfema daramalarik, eta beste honako hau forma indarturako: *güerrec* (Erro A): *güerrec eguiten tiogutenez* (Erro A).

diferentziak gordetzen. Gainera, aitortu behar da oso datu gutxi daukagula hizkera honi buruz. Nolanahi ere, ondoren azalduko dugunez, baldin eta hizkuntza hiltzear badago, eta honen ondorioz, gelditzen diren hiztunak doi-doi erabiltzen badute, erraza da pluraleko marka hauek galtzea, ergatibo singularraren marka galtzen den gisa (cf. aurrerago 7.1).

4.2. Kasu datiboan forma berezienak pluralean sortzen dira. Lizarraga Elkanokoak *-egi*, *-egui* biltzen du: *apostoloegui*. Forma hau, ordea, singularra da Goñibarren: *Jesusegui*. Singularrerako, *-a(r)i* da orokorrean erabili den morfema: *goseac dagomai* (cf. DU: 362), *gizon onai*, *gizon ederrai*, *semeai* (cf. Artola 1992: 211). Bestaldetik, kontuan hartu behar da Elkanon, Erroibarren, Garesen, Artzibarren, Oltzan eta Goñin, aurrean *i* edo *u* bokalik badago, *a* -> *e/i,u* erregela dela medio, /a/ bokala hertsiki egiten dela maiz askotan. Hau dela eta, *-ei* aurki dezakegu singularrean; adib. *us eguiñei* edo *gizonek erran tziozte maztekiei*. Gainerantzekoetan, *-ei* erabiltzen da pluralean. Hona Mezkirizko forma hauek: *erran dakot nes kai* / *semiai* eta *erran dakotet neskei* / *semei*. Behenafarrerara hurbilduz, Luzaiden hasten da *-er* atzizkiaren erabilera, baina ez dira honako formak hedatu goinafarrera (cf. Echaide 1989: 324-325).

Gainerako kasuetan, hona hemen zer den aztergai:

4.3. Kasu genitiboan, aldaketa fonetikoaren ondorioz, singularrean *-aren* > *-ain* da bilakabide arruntena: *aunká góí txakúrreiña dà*, *zezenain adárrak*, *zezenein adárrak* (Artola 1992: 212), edo Mezkiritzen *zaldiaín nagusiak*, *astoaín*, *egur metain ondoan* (Saragüeta 1979). Berebat gertatzen da Artzibarren: *gulain kontra*, *inbidiaín kontra*, *perezain kontra*, etab. Lizarragaren dotrinan 37. orrialdean aurkitzen dugu honako adierazpidea: *O cer hónra áu guizaguendearén!*. Argi dago genitibo hau funtzioz destinatiboa dela, Dechepareren idatzietan bezala eta izkribu zaharrek erakusten duten gisa.

4.4. Kasu soziatiboan, honako bi morfema hauek txandakatzen dira: *-kin* eta *-ki*. Hona hemen: *beldurraiquin*, *juramentuaiquin*, *consoluiqui*, *bozcarioiqui*, *emendiaiqui*, *guciaiqui*, *orrequi* ditugu Erroko testuetan, eta gauza bera frogatzen da gaurko grabaketetan. Aurizperrin ere bai (cf. EAEL 211. grabk.): *palaikin*, *atzatzeikin*, *aunitzeki* ditugu grabaketa berberean; beraz, argi ikusten da txandaketa dagoela. Halaber, Elkanon badirudi bi morfema hauen arteko txandaketa aspaldikoa zela. Ondarrak (1982: 165) ematen dituen apunteetan frogatu daiteke honako hau. Forma hauen jatorriari dagokionez, azpimarratu behar da *-kin* eta *-ki* morfemak ez direla aldaketa fonologikoaren ondorioa, morfologikoa baizik: *-ki* < **kide*-(n), azkeneko *-n* hori inesi-boaren hondarkia delarik; honenbestez, bi morfemaz ari gara, eta ez batez.

Gauza bera gertatzen da iparraldeko GN-ren eremu batzuetan, ultzameraz esaterako, eta baita ekialdekoetan ere, adib. zubereraz. Mitxelenaren arabera, badaude hizkera batzuk azkeneko *-n* mantentzen dutenak, eta beste batzuk nahiko mugikorra dutenak (FHV: 187); eremu honetan *-n* galtzen da adberbioetan (*orai*, *bedere*) eta iraganeko aditzetan. Honela bada, hizkera batzuek maiztasun handiagoz galduko dute *-n* hori eta beste batzuek ingurune batzuetan bai, eta besteetan ez.

Ikus dezagun nola egiten den singularraren eta pluralaren arteko diferentzia. Singularrean hau da bilakabidea: *arekin* > *aikin*. Gaur egun, singularrean honakoak dira arruntak: *semiaikin*, *alabaikin*, eta pluralean: *semeikin*, *alabekin*. Saragüetaren testuetan ere gauza bera frogatzen da: *beraikin egotera* (1979b: 334) eta *ziri-burdinekin*

xeatzen (1979a: 174). Erroko testuetan, singularraren eta pluralaren arteko ezberdintasuna mantentzen zen, baina *-rekin* morfema agertzen zen singularrean: *gueiagorequin, andiarequin, atencioarequin, espaciorequin, pacienciarequin, deseorequin, estadoarequin*, eta plurallean, ordea, *-ekin*: *privilejioequin, meresimentuequin, fariseoequin, bozcarioequin*.

4.5. Kasu instrumentalari dagokionez, bizkarkariaren ordeztapenari erabiltzen dela baieztatu izan da. Ebakera apikari hau oso arrunta da hegoaldeko goinafarreraz. Eguesen nahiko fenomeno zaharra dela ematen du, Lizarragak erakusten baititu: *amores, latines, euscaras, untatus, beras, erran nai denas* (Lizarraga 1807: 23). Dena den, Berriainek apikaria nahiz bizkarkaria, biak zerabiltzan. Erroko hizkeran ez dago erabateko sistematikotasunik: *eskuz, piko, bidiaz, oñez* (Ureta EAEL 209. grabk.); baina apikariz ebakiak ere usu agertzen dira: *avisus, divinidades, gracias betea* ditugu Erroko testuetan (Sarrustegi 1987: 273), gaurko grabaketatetan ere txandaketa arrunta da. Ber gauza gertatzen da Artzibarren, han ere txandaketa da nagusi. *Erizkizundi Irukoitzean*, Iragin, Arrietan eta Orotz-Betelun *urez* daukagu; eta Artolak (1991: 211) *aunkes, gabaz, arriz, idiande bates* ematen ditu, informatzaile berberak elkarrizketa batean bata nahiz bestea txandakatzen baititu. Urizko dotrinan apikaria ateratzen da sarritan: *bearris aicea* eta *anis aldis*.

Olaibarko hizkeran, 1828 urteko dotrinan,³⁶ beti *-z* erabiltzen zen: *bearriez, sudurrez, escuz, agoz*; baina azken urteotako datuekin parekatzen baditugu, ikusiko dugu *-s* dela nagusi: *mánes géros* (Artola 1985: 107).³⁷ Datu hauen bidez, bada, badirudi fenomeno hau denbora pasatu ahala areagotu dela, eremu honetan behinik behin.

4.6. Kasu destinatiboan, euskaraz erabiltzen diren bi morfemetatik, euskalki batzuek *-endako* hautatzen dute, besteek *-entzat*. Bietatik lehenengoa da eremu honetan aukeratzen dena. Bestaldetik, genitiboaren morfemaren gain eraikitzen denez, beronek aurkezten dituen bilakabideak erakusten ditu morfema honek: *-arendako* > *-aindako* singularrean, eta pluralerako: *semendako, gizonendako*. Izenordeetan, berriz, *-(r)etako* da atzizkia.

Lekuzko kasuetan honakoak suertatzen dira aipagarri:

4.7. Kasu adlatiboan *-ra* da ohiko morfema; bistan denez, *-ra*-ren aurrean *u* edo *i* daudenean, *-re* izango dugu: *mendire* edota *zerure* aditzen eta irakurtzen dira. Eta adizlagunetan *arara* da erabiltzen dena (Lizarraga 1807: 58 at),³⁸ *-ra*-ren erabilera pleonastikoa eginez; Erroko A testuan: *arara aguertu zen Balia*, gaur egun ere arruntak dira honelakoak. Bonaparteren adberbioen zerrendetan honakoak aurkitzen dira: *onara, orrara, arara*; baita Elkanon eta Garesen ere; eta Goñin eta Oltzan *onera, orrera, arera* ditugu.

-Rata-ren arrastoak aurki daitezke, Ondarrak (1982: 165), esaterako, *norata* =

(36) Nahiz eta izkribu hau erabateko frogatzat ezin den hartu, testu hauetan beti eredu jasoa erabiltzeko joera baitago. Dena den, daukagun bakarra da, eta noilabaiteko garrantzia du.

(37) Horrela dio Artolak: "Kasu batzutan —*manes geros* aditzen den bakarrean, adibidez—, oso ongi bereizten dira bi *s* horiek, baina besteetan zailago gertatzen da bereizkuntza hori, *gauezkol/gauesko* batekin gertatzen den bezala eta, kasurik gehienetan *z-z* entzuten badira ere (*berriz, aldi betez, muturrez, egunez*), *zenbait e(g)unes* entzuterik ere bada" (Artola 1985: 110).

(38) Zenbaketa hauek Ondarrak egindako edizioari dagozkio.

¿adonde? X-*rata* ematen ditu Elkano, Oltza, Gares eta Goñirako. Halaber, *hunat* eta *onat* agertzen dira Luzaideko eta Aurizko hizkeran, behenafarreratik hurbilen dauden herrietan (Echaide 1989: 251. gald.); azkenik, Mezkitritzen eta Lintzoainen *onata*, *arata* eta *norata* arruntak dira.³⁹

Badirudi, honenbestez, *-rat* morfemaren arrasto batzuk gelditzen direla; jakinaenez, atzizki hauek mugaz bestaldeko euskalkietako bereizgarriak dira eta goinafarreraino zabaldu dira. Morfema hauen ezberdintasunari buruz Zuazok (1989: 632) biltzen ditu honetaz arduratu diren hizkuntzalari gehienen iritziak, eta honela laburbiltzen ditu: a) *-rat* / *-lat* atzizkiek zerbaiten barruan sartzen dela, bertan luzaro irauteko asmoz, adierazten dute; b) *-ra* / *-la* atzizkiek nonbaitera edo zerbaiti hurbiltze soila, handik luzaro gabe irteteko asmoa dagoela adierazten dute.

4.8. Adlatibo bukatuzkoan, Ondarraren (1982) datuak hartzen baditugu, *Madrilaño* eta *Bayonaraño* ditugu Elkanon eta Garesen, hurbileko bokal asimilaziorik gabe. Jakinaenez, “ultrapamplonés” hizkeran badirudi zertxobait oparagoa izan dela bokal asimilazioa, *-raino* morfemaren muga ere gainditzen zuelarik, adib. *Madrilleño*.⁴⁰ Oltzan eta Goñin, aldiz, *Bayonaraño* dugu. Honenbestez hurbileko bokal asimilazioa da bi eremu hauek bereizten dituen.

Azkenik, kasu ablatibo eta leku genitiborako ez dago ezer aipagarririk, *-tik* eta *-ko* erabiltzen dira hurrenez hurren.

4.9. Posposizio sailean, *artio* < *artaino* dugu hegoaldeko GN osoan; dirudienez, *arte* + (*d*)*ino*-ren laburtzapena da. Honenbestez, *-raino*-k denbora adieraziko du kasu hauetan. Dena den, de Rijkek (1992: 706) beste posibilitate bat ematen du. Beronentzat, **do* atzizkiak antzineko adlatiboaren funtzioa betetzen du, frantsesaren ‘à demain’-en antzekoa. Honenbestez, hauxe litzateke bilakabidea: *arte* + *do* > *artio*, eta *artio* pleonasmoa izango genuke. Morfema bera aurkitzen dugu ultzameraz aurkitzen den *oraindo* forman (Izagirre 1966: 706), alegia, **oraindo* > *oraino* dugu.

Denborazko adberbioekin honakoak ditugu: *egundeño* (‘inoiz’), *gaurdaño* eta *gaurrarte*, *lendaño* (Echaide 1984: 126-130). Lizarragaren liburuan (1807: 56) ere honakoak agertzen dira: *O éne Jangoico Jauna, eztút utzico, bedeicanázan artáño*, eta baita *arteo* ere orrialde berberean: *susténtu divinoa...duéna vertúte gucia passarázteco aisa ta vizcórr oraico vide dugúna, ellegatuárteo Cerúra*.

4.10. Erakusleei bagagozkie, ezaugarri bat suertatzen da aipagarri: iparraldeko euskalkiek hasperena dute, erronkarietaz eta zaraitzueraz *k-* (*kaur*, *kori*, *kura*) eta aezkeraz *g-* (*gau*, *gori*, *gura*). Goinafarreraz aurkitzen ditugu honakoak. Lehenengo

(39) Bi forma hauen arteko ezberdintasunaz galdetzean, honela zioen hiztun batek: “norata zazi” galdetzen duzunean, ez da jakiten zehazki nora doan, joan daiteke honata, edo harata. Aitzitik, *nora zazi* galdetzerakoan, lekua zein den zehaztasunez jakiten da: *mendire*, edo *etxera*, etab. Horrela esanda, badirudi *norat*-ek zuzenbidea adierazten duela, alegia *norantz*-en kidekoa dela, eta bestea kasu adlatiboa litzatekela. Hartaz, Mitxelenak esandakoa sendotzera letorke: “La distinción *-ral-rat* (sufijo que sólo se da donde falta *-rantz* etc., y viceversa) parece indicar, en época antigua, dirección, con término de movimiento / dirección sin término” (Villasante 1978: 123-124).

(40) Eskuarki, zenbat eta muga morfologikoa handiagoa den zailago suertatzen da asimilazioa gertatzea. Gainera, kontuan hartu behar da morfemaren izaera: deklinabidea, eratorpena edo klitikoa denentz.

graduko erakusleek eta beren forma deklinatuek, non gehiago non urriago, gordezen dute *g*- kontsonantea hitz hasieran. Mitxelenak (FHV: 247) ekialdeko euskalki hauek kontserbatzaileagoztat ditu; beronen ustez, erakusle hauek izenki baten atzetik gorderzen dira soilik, eta ez dira agertzen balio anaforikoa dutenean.

Artzibarko testigantzek diotenez, *g*- hori arrunta da: *kajon goi, gorrek ... , sorgin goiek* (EAEL 215. grabk.), *kontu goi, neskako goi, ur goi, ur goiek* (Artzibar, EAEL 215. grabk.). Gainera, Otaegui jaunak Urizko itzultzaileak erabilitako grafiari buruzko ohar batzuk egiten dizkio. Hau da horietako bat: "Palabras que deben llevar *g* al principio según datos suministrados por el Sr. Traductor de Uriz *-aren, ayec, an...au* por *gau*, y *artas* por *gartas* ha usado indistintamente" (Yrizar 1992: 145). Honenbestez, argi dago horiek zirela orduko forma arruntak.

Berebat gertatzen da Erroko testuetan, horietan ere arrunta eta arauzkoa da *g*-hau: *lastimoso gontan, sandu gonena, Misteriosogau, obragau, pisscagau, denboragartaco, doctrinagonequin*. Aurrean esan bezala, *g*- hori erabili izan denean, erakusleen kasuan erabiltzen zen, ez izenordeetan. Baina, joera analogikoak indarra izan du, eta erronkieraz bezala, non *k*- dugun batzuetan izenordeetan, *g*- agertzen zaigu hemen adibide bakan batzuetan: "garek behar luke" (Yrizar 1992: 126). Gaur egun, ordea, erabilera hau ez da sistematikoa ibar honetan. Mezkititzen egindako galdeketan, honakoak aurki ditzakegu: *neska oi da xarmanda, etxe au ttarra da*, baina *gizon goi da aundie eta zakur geu da bertzia baño aundiagokoa*. Gauza bera frogatu dugu Olondritzen. Zilbetin, ordea, *g*-dun forma hauek galdu dira.

Esteribarren gaur egun badira honen arrastoak: *pantano gontaz* (Txillardegí et. al. 1983: 259). Testu zaharretan kasuren bat ager daiteke: *prodigioso gura* (Larrasoña. Satrustegi 1987: 59), baina beste kasuetan ez da gertatzen. Hasierako *g*-ren erabilera hau ez zen oso sistematikoa testu hauek idatzi ziren garaian; *g* -> Ø bilakabidearen hasiera nabarmentzen da honako adibideotan: *sandu ontaic, munduontaco*. Eguesko hizkeran Lizarragaren lanak aztertuz gero, argi ikusten da joera hau, eta gainera, paradigmetan horrela azaltzen du Ondarrak (1992: 32).

Honainokoa laburbilduz, eta eremu honetako banaketa diatopikoari dagokionez, esan daiteke zenbat eta mendebalderago joan, askoz gehiago areagotzen dela txandaketa. Hau dela eta, Ezkabarteko hizkeran ez da *g*-rik aurkitzen (Artola 1992: 201 eta 1885: 97-112) ezta Zilbetin ere. Cf. 4. mapa. Bestaldetik, lehenago bokal erabilera sistematikoa bazen Erroko eremuan, gaur egun txandaketak nabarmendu dira.

4.11. Konparatiboetan *gehiago* eta *handiago* formei *-ko* eransten zaie eremu guztian: *Etzue yagoko... arroituz izan* (Artzibar. EAEL 215. grabk.), Elkanon ere bai: *handiagokoak*⁴¹ eta *gueiagocoác icusitút* (Lizarraga 1807: 30), *denbora ezin ederragokoa* (Saragüeta 1979: 172) eta Mezkititzen: *zakur au andiagokoa da*. Forma hauek ekialdetik —aezkeratik— hasi, eta Nafarroan gehienez eriden daitezke eta baita Lapurdin eta NBn eta Gipukoako Goierriin. Nolanahi ere, beti txandaketan agertzen dira forma hauek eta besteak (Echaide 1989: 254. gald).

4.12. Atal honekin bukatzeko, nabarmenduko dugu aditzondoan erabilera berezia; jakina denez, bi aditzondo jarraian doazenean, bigarrena *-ik* edo abs. singularra

(41) Horrela ematen du Ondarrak, nahiz grafia harrigarria egiten den.

marka har dezake, zaraitzueraz eta aezkeraz gisa. Eremu honetan, ekialdeko hizkereztan gisa, forma bakan batzuk eriden ditugu Oلابarren: *gēldi-gēldia* (Anotz. EAEL. 202. grabk.), eta Ultzamaraino luzatzen dira: *goiz-goize* (Izagirre 1966: 463).

4.13. Bukatzeko, kontsonante palatalizatuen atalean esan dugunez, atzizki txikigarria *-tto* da eta ez *-txo*. Horrela ba, *-tto* hau hedatzen da iparraldeko GN-raino: *cerbatto, tragottobat, arttoac, humilttoei* (Lizarraga 1807: 19).

5. Aditz morfologia

Aditz morfologia komuntzadura sistemez eta sistema hauek erabiltzen dituzten morfemei ekinez abiatuko gara orain.

5.1. Lehenengo eta behin, nor-nork sistemaren erabilpenaz zehaztaper batzuk egitea komenigarria da: jakina denez, nor-nork adizkiak oso gutxi erabiltzen dira eremu honetan; berauen orde, nor-nori-nork sistemarenak nagusitu dira. Ordezkateta hau Bonaparteren garaian abian zegoela esan daiteke, haren hitzek argi diotenez:

C'est ainsi que *eman zida* s'emploie non seulement dans le sens de *il me le donna*, mais aussi, d'une manière incorrecte, dans celui de *eman nindue* "il me donna" ou "dedit me". Les variétés d'Arce, d'Erro et de Burguete, ainsi que les manuscrits en notre possession ne reconnaissent pas toutefois ces terminatifs à un seul régime, que nous n'avons pas hésité pour cela même à insérer dans ce tableau (Bonaparte 1990: 433).

Ixura guztien arabera, Bonaparte baino lehenago nor-nork sistemako laguntzailerak erabiltzen ziren eremu guztian: Eguesen *convidatzengaitute, etzaitu utzico* eta *onestengaitu* bezalakoak (Lizarraga 1807: 58) arruntak ziren. Bonapartek, esaterako, orainaldiko forma hauek eman zituen Elkanorako: *nauzu, nauze, nauzie, zaitut, zaituste, zaitute, gaitu, gaituste, gaitute, nau, naute, zaistet, zaiste, zaistegu, zaiste* eta lehenaldian: *ninduzu, ninduta, ninduna, nindue, nindita, nindina, ninduze* (Yrizar 1992: 32).⁴²

Olabarko hizkeran, Makirriaingo dotrinan, nor-nork sistemaren laguntzailerak agertzen ziren: *criatu guiñuzen, zorgaituztenei* (DU: 389). Halaber, Erroko testuetan forma hauen arrasto batzuk aurkitzen dira: *gonbidatcen gaitu* (B), *bota nazucie* (A), *eremanaci nindue* (A), *ereman zaituzte* (A), *an adoratuco nauzu* (A), *etcinduzat utcico* (A), eta beranduago Yrizarrek egindako lanean, oraindik orain, badirudi arrasto batzuk gelditzen zirela (Yrizar 1981a, II: 39).

Artzibarren, gaur zeharo desagertua dagoen hizkeran, nor-nork sistemaren arrastoa aurki daitezke: *gaituzte, zaitute, zaiztugu, zaiztee* (Yrizar 1992: 127), eta baita Auritzen ere: *ikusi nau* (Echaide 1989: 392); gainerantzekoetan, *ikusi dire, diguzie* erabiltzen dira eskuarki.

5.2. Baldintzazkoetan, Erroko testuetan *-ledi* eta *-leza-z* osaturiko baldinkerak ditugu; forma hauek gaur aski gutxi erabiltzen dira, nahiz eta ekialdean erabat arruntak diren. Esaterako, gaur egun Aezkoan *baledi* eta *baleza balitz* eta *balu*-ren pareko dira.

(42) Bonapartek berak Eguesen eginiko inkestean ondorioak dirudite: "Cuando, en 1869, Bonaparte no consideró oportuno volver a España, por la situación política, se estableció en San Juan de Luz y llamó a vascohablantes de varios pueblos de Navarra. El de Elcano fue el mencionado Larráinzar". (Yrizar 1992: 17).

Azkue (1969: 681) *ilbanendi* eta honelakoak "hipotético objetivo" flexiotzat hartzen ditu. Erdararen eraginari egotzen dio forma horien ordezkatea: "Esta sustitución de presente por futuro ha dado origen a la del futuro *ilgo banintz* por el presente remoto "il banendi", como el desuso de presente hipotético <si yo muera> y su sustitución por <si yo muera, y si muriera ahora> dió lugar a que nuestro *il banadi* se oiga cada vez menos, sustituyéndole *iltenbanaz* "si muero".

Orokorrean **ezan* laguntzailearekin eraikiak dira topatu ditugunak: *baldin ezau-cen bacinduz*, *baldin ongui comprendi baguindeiza* (Erro A). Halarik ere, txandaketaren testigutzak eriden ditzakegu ingurune bereberean; badirudi, beraz, ordezkate proze-sua jadanik hasia zela: *ezpalu Jangoicoac zautcen becatua; ezpalu aborrecitcen, ez litceque* (Erro B); *ezpaleza castigatzen...ez litzeque iceiñ; eva tristeac ezarri baguinduza* (Erro A). Bonapartek (cf. Ondarra 1982: 222) Elkanon, Oltzan eta Goñin honakoak bildu zituen: *balez, balezata, balezana; bagindez, bagindezata, bagindezana; balezate, eta ogia izan baleza*.

Horrez gainera, Euskal Herria osoan zabaldua omen zegoen botibo moduak, gaur egun zubereraz iraupenik luzeena izan duenak, —honen barruan subjuntibo eta indikatiboko formak bereizten dira— (Zuazo 1989b: 636) utzi zituen arrastoak gure eremuan. Bonapartek biltzen ditu forma bakan batzuk, *ailedi, ailu* eta *ailleza* datoz zerrendetan, eta aldamenen Elkano, Gares, Oltza eta Goñi izenak giltza artean datoz (Ondarra 1982: 172). Gaur egun, ordea, erabat desagertu dela esan daiteke.

5.3. Nor-nori sistemaz den bezainbatean, iraganeko *-ki-*dun formak aztergarriak suertatzen dira. Azkuerentzat (1969: 574), *ki-*dun adizkiak zaharrenak dira; beronen ustez, *ki* morfema hau *ekin* aditzaren erroa da; Bonapartek, ordea, *-ki* hau *egon* edo *egoki* batetik datorrela baieztatzen du.⁴³ Kontuan hartu behar da *-gi-* / *-za-* aditz erroak izan zirela euskalkien sailkapenean erabili zen irizpidetariko bat.

Forma hauei buruzko aipua egitean, Nafarroako Etxarri eta Bizkaia lotzen ditu.

Sólo en un rincón paradisíaco de nuestra Navarra y en limitadas zonas de Bizcaya como Bakio, Barrika, se oyen flexiones de verbo auxiliar de indicativo en que figura el reflexivo *ki*. Doce o catorce años atrás oí hacia Etxarri-Aranaz, con una fruición que sin duda asomó al semblante, estas lindísimas flexiones: *etorri dakit* 'se me ha venido' (Azkue 1969: 575).

Adizki laguntzaileak egiteko erabiltzen den *-ki-* hau gaur egun subjuntiborako hedatua dagoen morfema da iraganaldian —ez orainean—. Etxarrira iritsi orduko: Etxarri, Ergoiena, Arbizu eta Lakuntzan bizi-bizirik daude honelakoak. Hizkera honetan, Euskal Herrian beste inon ez bezala —orainean ere erabiltzen dira: *etorri nakizubie, nakizie*, eta hauexek dira, gainera, erabiltzen diren bakarrak; ez dago polimorfismorik. Baita Ultzamako hizkeran ere, zehazkiago Odietan, Anuen eta Imotzen: *gelditzen zeikien, gustatzen zaikien* ('zitzaidan'). (cf. Gaminde 1985b).

(43) Azkuerentzat (1935: 158, 162-163), hau izan da sorturiko bilakabidea: "En otros dialectos, en que como característica de familiaridad interviene por chocante anomalía el pronombre respetuosos *zu*, de *ki* queda la *i* en objetos singulares, *il zait* en vez de *il dakit* "se me ha muerto" (Azkue 1969: 574). Adizki hauek (*dakit, dakio...*) eta ez *zait, zaio...* hobetsiko zituen "gipuzkera osotua" izeneko batasun proiektuan.

Gure eremura mugatuz, Erroibarren badaude forma hauek bizi-bizirik. Gamindek, esaterako, honakoak biltzen ditu Lintzoainen: *zekide*, *zekio*, *zekigu*, *zekizie*, *zekiote* (Gaminde 1985b: 32); baina, *-tza*-dunak ere arruntak izan dira: *ciceizquiozen*, *ciceizquion* ateratzen dira Erroko testuetan, eta gaur egun Mezkitzen *zitzeo*, *zitzeon*, *zizaio* txandakatzen dira *-ki*-dunekin: *zeikire*, *zeikizu*, *zeikio*, *zeikigu*, *zeikizie* eta *zeikiote* (Yrizar 1992: 222). Eugin, Usetxin, Urtasun eta Egozkuen (Esteribar) *zakiden*, *zakiken*, *zakion*, *zakigun* eta antzeko paradigmak aurkitzen dira (Gaminde 1986: 186); baita Zilbetin ere, aurtan frogatu ahal izan dugunez. Artzibarren, Arrietan eta Hiriberrin, adibide franko: *erori zekio sagarra*, *ioaten tzezion*, baina *sartu z(i)zekon* ere entzuten da; honenbestez, txandaketa da nagusi.

Olaibarreraino iristen dira forma hauek: *zakide*, *zakien*, *zakiren*, *zakion* eriden daitezke (Artola 1985). Elkanon arruntak ziren, baina *-tza*- errodunekin txandaketan: *zekio* eta *zitzaio*; *zekiote* eta *zitzaien*, *zezekiote* eta *zitzaizekiote* (cf. Yrizar 1992: 28); Ondarrak ere Lizarragaren lanetan testigatu zuen.⁴⁴ Datu hauek ikusita esan dezakegu, gehiago edo gutxiago, eremu guztian gertatzen den fenomeno delatzen, eta urrutien dauden eremuek ere arrastoak dauzkatela.

5.4. Euskal Herriko karta hartzen badugu, berehala ohartuko gara zenbat eta mendebalderago joan, aditz partizipioaren erabilera handiagoa aurkituko dugula agintera, ahatera eta subjuntiboak adizkietan (adib. *saldu*); eta zenbat eta ekialderago joan, aditz erroa usuago agertuko zaigula: adib. *sal*. Bizkaiko testu zaharretan ere *sal begi*, *sal dai*, *sal daian* aurkitu zituen Lakarrak (1986).

Gauza jakina denez, Euskal Herrian zaharragoa da aditz oinaren erabilera bakarra ahaleran, aginteran eta subjuntibo eran: —*sal beza*, *dezake*, *dezan*—. Gure eremuan aditz erroaren erabilera arrunta da Elkanon, agintezko, ahalezko eta sunjuntiboko perpausetan: *oroidaiéla* (Lizarraga 1807: 57), *ken biztza*, *gal dadin*, *bil daitezke*, *erresponda*, eta baita *-i* dute aditzetan, nahiz gutxiagotan gertatzen den: *uzdezan*, *iducazu*, *itzulazu*. Baldintzazkoetan ere usu agertzen dira honakoak: *saldubenaza*, *salbabenaza*, *garbibenaza*, *azcarttu benaza*, *adibenaza*, *alchabenaza*, *ordibenaza*, *adibenaza beregana ni*, *deibenaza beregana ni* (Lizarraga 1807: 27, 49).

Olaibarren aditz oina usu dugu: *goberna dezaten*, *guarda dezaten* (DU: 396). Erroko hizkeran, ordea, ekialdeko euskalkien bereizgarria den aditz oinaren erabilera ez da sistematikoa. Baiezko esaldietan aditz oina dugu: *diberti daitecila*, *cumpli dezan*, *consola zaizte*, *pasea ceicela* (Erro A), baina ezezkoetan, *eztaitecila divertitu* (Erro A), *nailuque eztezan zautu arren becatue* edo *eztezan aborrecitu* (Erro B).⁴⁵

5.5. Geroaldia ezartzeko dauden bi morfemetatik, *-ko* eta *-(r)en*, mendebaldeko euskalkiek lehenengoa aukeratzen dute, eta ekialdekoetan biak izan ohi dira aukeran. Zubereraz eta ekialdeko beste euskalkietan, *sarbhuren niz* eta *sarbhuko niz* erabil daitezke, baina Inchauspek (1858: 9) muga bat jarri zion honi, *-n* batez bukatutako aditzek *-en* baizik ezin izango dute hautatu. Hegoaldeko GN-z, aldiz, *-ko*-z eraikita-

(44) "Ikusten dugu lehenaldian *-qui*- artizkia *-tza*- artizkiaren ordez: cequio 'zitzaion', cequizquio 'zitzaizkion'; baita ere falta dela orainaldian *-tza*- artizkia: gaizquio 'gatzaizkio'" (Lizarraga 1807: 25).

(45) Denak Erroko testuetako adibideak dira.

koak erabiltzen ziren Garesen, eta baita Elkanon, Oltzan eta Goñin ere, aurreko lerrootan esan dugunez (Ondarra 1982: 181): *jaunko*, *izenko*, *inko* izango ditugu. Antzeko arrastoak aurki daitezke iparraldeko GN-ren hizkera batzuetan, ultzameraz, esaterako.

Gaur egun, ordea, "cispamplonés" hizkeran *-nko* taldea behin batean besterik ez dugu entzun Mezkitritzen: *eramanko zuela*; gainerantzeko kasuetan, *-en* eransten zaie, *-n-z* bukatutako adizkiei: *egoin*, *errain*, *yoain*, *main*, eginez.

5.6. GN osoan —non maizago non urriago— nabari da ahalera eraikitze forma berezi bat, alegia, *-ke* morfema errepikatzearena; esaterako, Olaibarko hizkeran adizki laguntzaileek forma pleonastikoa hartzen dute: *apartabaitechaqueguque* (DU: 384). Berebat gertatzen da gaur egun, honakoak eriden daitezke Mezkitritzen eta Usetxin pluralako formetan: *dezakeguke*, *dezakezuke*, *dezakezieke* ditugu (Gaminde 1986: 190). Ziurrenik berrikuntzat jo ditzakegu honakoak, arrazoieta bat adizki hauen erabilpena eremu murritzean datza. Antzeko formak testigatzen dira iparraldeko GN-z ere: Ultzaman, Imotzeraino hedatuz (Ibarra 1992: 930); eta Garesen (cf. Bonaparte 1990: 241).

Honez gain, ahalera sintetikoa erabiltzen zen zenbait aditzetan; *egon* aditzean, esaterako: *dagoke*, *ezpaitagoque* formak ditugu Makirriango testuetan (DU: 402). Gaur egun, ordea, forma sintetiko hauek ia erabat galdu dira, eta perifrastikoez ordezkatu dituzte; mintzo diren Mezkitrizko hiztunak ulertzeko gai dira, baina errazago erabiltzen dituztela perifrastikoak aitortzen dute.

Hauetaz kanpo, baditugu beste batzuk *de-* hasierako morfema galtzen dutenak, Usetxin, esaterako (Erroko hizkeran): *zaket*, *zakek*, *zakeu...* ditugu. Nahiko arrunta da hizkera arruntean adizki laguntzaileetan hasierako *e-* eta *de-* galtzea; *ezazu* > *zazu* eta *dezan* > *zan*, *tzan*; mota honetako hauek arruntak dira, ez hemen bakarrik, baizik oso eremu zabalean (cf. Ondarra 1982: 39): *zazu*, *zak*, *zan* eta *zazkek*, *zozket* eta *zakezut* ekartzen ditu hegoaldeko GN-ren eremu guztirako.

Ahalerarekin bukatzeko, gaur egun bizirik dagoen aditz mota baten erabilera testigatzen da testu idatzietan. Erroko testuetan badugu *etzuquebada gutiago eguin Jaungoicoc* (Erro A)⁴⁶ edo Mezkitrizko hiztun bati aurrean entzundakoa: *al zukena iten zuen* 'ahal zezakeena' eta *e nuke in* 'ez nezakeen egin'. Forma hauek potentzialak dira; Bonaparteren lekukotasunaren arabera (Bonaparte 1990, I: 234), ekialdeko euskalkietako bereizgarria da forma hauen erabilpena; honez gain, lapurtera, b-nafarrera, goinafarrera eta bizkaiera zaharrean arruntak dira. Ondarrak (1982: 172) hegoaldeko GN-z bildu zituen honakoak: *dateke*, *duke*,⁴⁷ *dukezu*, *dukezie*, *diguke*, baina ezin izan zituen testigatu euskara mintzatuan.

5.7. Pluralgileaz den bezainbatean, euskarak duen aukera zabaletik (*-it-*, *-t-*, *-ti-* *-z-* (*-za*) eta *-kí-*) denak erabiltzen dira hemen. Hasierako morfemei dagokienez, inte-

(46) Bi posibilitate daukagu forma honekin, batetik errakuntza grafikoa gertatu bide da *ez + duke*.

(47) Ondarrak (1982: 172) hauek ematen ditu Elkanon: "*duke*, *diteke* (ambos entre aspas)" lehenengo ziurrenik gaurko 'dezake' da.

resgarria da azpimarratzea bustidurarik gabe erabiltzen dela ia eremu osoan. Erabat ados gaude Intzak egindako pluralgilearen banaketa honekin:

Napar iparraldean hedatzen den [t̪] au ez da euskalki auetan agertzen, ez Auritzen ez Erron ezta Esteribarren ere: “Esteribarko euskera Ultzamakoaren antzantzekoa da. Bukaerak berberak ditu. Sustrai askotaritako *tx*-ren ordez artzen dute *tz*, ta *tt* gozoaren ordez *t*. (Intza 1921: 80).

Elkanon denetariko pluralgileak ditugu Ondarraren hitzek diotenez: “Aniztailea ikutzen dugu hemen, batez ere; eta mota hauek ditugu; *-it-*, *-t-*, *-ti-*, *-z-*, (*-za* atzizkia) eta *-zqui-*” (Lizarraga 1807: 25). Bonaparteren datuak zehazkiago aztertzen baditugu (Ondarra 1982), hitz hasieran *t-* da ohiko pluralgilea: *tiot*, *tiozu*, *tioze*, *tiote*, eta bokal artean dagoenean *-it-*: *zitiok*, *zition*, *ditiau*, etab; berauetan ez da bustiduraren arrastorik gelditzen. Artzibarren ordez, *-zki* hartzen dute horren lekuan: *dizki*. Guk gure aldetik, gauza bera frogatu dugu Urizko dotrinan: *itzulizquizu*, *errespa dizquigula*. Olaiarren, aldiz, badaude herri batzuk [t̪] egiten dutenak: *nittuen*, *nittue*, *ziñittuen*, *ttiozie*, *ttizut*: Horrela dio Yrizarrek: “Una de las diferencias que se aprecian entre unas formas verbales y otras, es la presencia, en algunas de ellas de la palatalización de la “t”” (Yrizar 1992: 52). Mendebalderago joango bagina Ultzamara, hauek erabat arruntak direla ikusiko genituzke. Esanak esan, argi ikusten da gradualtasuna dugula, alegia, mendebalderago joan ahala, forma bustiak pluralgilean arruntagoak direla.

Erroibarrera joango gara orain. Hemen *-z-* pluralgilea arrunta da (cf. Gaminde 1985b) Lintzoain, Mezkiritz eta Aurizperriko paradigmetan, Nork lehen aldian zuk, guk, zuek eta haiek-en plurala: *zeizque* (‘zitezkeen’) (sing. *zeique*), *nuzke* (‘nituzke’), *zuzte* (‘zituzten’) *zinduzte* (‘zenituzten’) eta Erroko A testuetan: *loxacen zustela*, *bear zuzten alimentuac*, *nai bazuzten*; baita nor-nori-nork-en ere: *nezko* ‘nizkion’, *zezko* ‘zizkion’ eta *aguercen ciceizquiozen* (Erro A). Nor-nori-nork sistemari *-it-* arrunta da: *nitio*, *zitio*. Nor-nori-sistemari, berriz *-zki-* da nagusi: *zaizkire*, *zeizkio*.

5.8. Ataltxo honetan pertsona markak aztertuko ditugu: Pluraleko 2. pertsonaren morfemari dagokionean, bai *nork* bai *nori* denean, *-zie* morfema hartzen da; hau dela eta, *duzie*, *zaizie*, *izazie*, etabar, arruntak izango ditugu. Ekialdeko eta hegoaldeko GN-ren euskalkiei dagokien gertakizuna da berau; iparraldeko GN-ren zenbait hizkeretara ere hedatzen delarik (baztanera, ultzamera). Lafonek (1965: 903-4) zuzen esan zuenez, ekialde osoan, —eta ez zubereraz bakarrik— betetzen da gehiago edo gutxiago aipatu aldaketa, bizkaiera, gipuzkera eta lapurtera direlarik salbuespen bakarrak. Hondarribiraino hedatzen da,⁴⁸ han, ordea, *-e > -a* bihurtu zen: *battúsja* ‘ya los teneis’, *badúsja* / *badúsja*, ‘(ya) lo teneis’, *badákisja* ‘(ya) lo sabeis’, *zixxia* ‘itzazue’ eta beroni dagokion izenordainean (*ziek*) azalduko zaigu *u + bok > ia*.

Honez gain, Elkanoko hizkeran, eta baita Errokoan, *-ze* eta *-zie* erabiltzen dira: *diraze*, *tuze*, *dizegu* (Yrizar 1992: 309), ziurrenik *-zie > -ze* bilakabidearen ondorioz.

5.9. Bonaparte (1990, I: 244) aspaldian ohartu zenez, aditz laguntzaileen sailean, singularreko bigarren pertsonetan *y-* protetikoa agertu ohi da iparraldeko eta hegoal-

(48) Irigoyenek (1988: 282) dioenez, “(...) Las flexiones verbales del tipo *badituzie* llegaban hasta las inmediaciones de Pamplona, en hablas que no comparten con el sul., b. nav. y ronc. las formas del tipo *esku+ a.*”

deko GN-z eta, bereziki, aezkeraz, zaraitzueraz eta erronkarieraz. "Cispamplonés"-en ere eriden daitezke; Artzibarren, esaterako: *yitze*, *yeiz* (Yrizar 1992: 157), *ais*, *aiz* -ekin txandakatzen dira. Erron eta Mezkititzen sistematikoa ez bada ere, nahiko oparoa da: *aiz* / *yeiz* eta *yitzen* / *itzen* eta *yigu*, *yeko*, *yire*, *yeizko*, *yekote*; *yue*, *yigu*, *yitue*. Azkenik, Eugin, Iragin eta Olaibarren oso arruntak dira.

Aezkeraz 2. pertsona singularrean testigatzen den forma hau berrikuntza da Mitxelenaaren arabera. Beronen ustez (FHV: 193), [š]-k maiztasun handia duen euskalkietan [š] batek euskararen *j ordezkatu du: *xakin*, *xan*, *xo*. Baina aldaketa honek 2. pertsonetako aditz formen laguntzaileetan ez du eraginik izan; horregatik, aditzetako *y*- hau (*yaiz*, *yuen*, *yago*) berrikuntza dela baieztatzera garamatza.

5.10. Hegoaldeko GN-ren beste ezaugarri bat da iraganeko *-n* gabeko formak izatea; hegoaldeko GN-z gain, aezkeraz eta mendebaldeko zenbait hizkeratan —bizkaiera zaharrean— antzeko zerbait gertatzen zen (cf. honetaz Lakarra 1986 eta, bereziki, Yrizar 1981b).

Zehaztu dezagun, lehenik, noraino betetzen den aipaturiko fenomeno hau gure eremuan. Gaur egun, Erroibarko eta Esteribarko hitzun zaharrek *-n* gabeko formak erabiltzen dituzte gehienetan, baina ez sistematikotasun osoz;⁴⁹ Intzak (1922: 80) hauek eriden zituen: *zitze*, *zine* eta *ze*; baina, aurreko mendean idatzitako Erroko testuetan, kasu bakar batzuetan bakarrik gertatzen da *-n* > Ø, adib.: *erraten ciote* (Erro A). Posible da forma hauek ospe gutxikotzat hartzea eta, horregatik, idatzitako testuetan ez islatzea. Berebat suertatzen da Eguesko hizkeran, Lizarragaren testuetan *-n* gabeko formak agertzen dira, eta baita Bonapartek emandakoetan ere (Bonaparte 1990): *shayo zere*, *erre zere*, *eman zute*.

Artzibarren arruntak dira *-n* gabekoak, azken grabaketek erakusten dutenez: *errantzio*, *erran zeko*, *etzirate*, *il nu*, *sortu nitze*, etab. (Cf. Artola 1992 eta Yrizar 1992). Olaibarko hizkeran, ordea, Makirriaingo dotrina hartuz gero, *-n*-dun formak ditugu (cf. DU) eta ibar honetako azkeneko hitzunek forma berberak mantentzen zituzten; jakina denez, hizkera hau iparraldeko GN-tik hurbilen dagoena da.

Nolanahi ere, *-n* gabeko forma hauek ez dira eremu honetan isolatuak aurkitzen. Zuazok (1989b: 640) frogatzen duenez, zubereraz eta erronkarieraz alokutiboetan ez da beste euskalkietan arrunta den *-n* ageri: *nintzan* eta *nunduzun*, *zen* baina *nundiña* / *nundia*, eta *zia* ditugu. Bizkaeraren eremu batean fenomeno berberau gertatzen da: Otxandio, Oleta eta Ubideako hizkeretan honakoak ditugu: *nitza*, *za*, *giña*, *zia*. Nolanahi ere, testuinguru historiko-geografikoari dagokionez, ez dakigu forma hauek olatu berak eraman dituen ala zeinek bere bide berezia egin duen, nahiz emaitzen konbergente izan.

Esanak esan, *-n* gabeko adizkiei buruzkoa hurrengo lerrootan laburbil daiteke: Olaibarren izan ezik, mendebalderagoen dagoen eremua, gehiago ala gutxiago, eremu guztian arruntak dira forma hauek.

5.11. Nafarroako mendebaleko hizkeren bereizgarri bat honako hau da: nor-nori-nork sisteman, singularreko nahiz pluraleko adizki laguntzaileen morfemak, *-io*, *-iote*

(49) Elkarriketa arinean, pertsona berberak *zuen* eta *zue* nahiz *ze* eta *zen* txandakatzen ditu.

ohikoen ordez, *-ako-* eta *-akote-* erabiltzen dira. Esaterako, *dio* eta *diote* esan beharrez, *dako* eta *dakote* dugu, eta *nion* eta *nien-en* ordez, *neko* eta *nekote*.⁵⁰ Yrizarren lanean (1985) hegoaldeko goinafarreraren forma hauen banaketa zehatza aztertzen da; beronen ustez, forma hauen hedapena b-nafarreraren eraginaren ondorioz gertatu da, han arruntak baitira honakoak eta bistan denez, "cispamplonés"-ek iparraldetik eta ekialdetik muga egiten du *-ako-* duten hizkera hauekin. Dena den, ez dirudi hau b-nafarreraren eragina denik, aintzat hartzen badugu isoglosa honek hegoaldeko GN ere bere baitan hartzen duela, eta Iruñerriko XVI eta XVII. mendeetan *draco* agertzen dela.

Aipaturiko forma hauek, gehiago edo gutxiago, honako haranetan hedatzen dira: Auritzen, Artzibarren eta Erroibarren (Esteribarren, eta Erroibar hegoaldekoan izan ezik). Olaibarko eta Eguesko hizkerak hauetatik aldentzen dira; esaterako, Anotzen hauek dirugu: *tirétu ziotén, yótzen nión, íten nion* (Anotz. EAEL 202. grabk).

Hona, non kokatzen duen Yrizarrek (1985: 288) forma hauen isoglosa nagusia:

La línea de máxima penetración comprobada de las formas *-ako-*, *-eko-* es la constituida por Erro-Linzoaín-Viscarret-Mezquítriz-Lusarreta-Arrieta-Oroz Betelu-Azparren, los cuatro primeros en el valle de Erro y los cuatro últimos en el de Arce.

Bistan denez, Artzibar, Erroibar eta Aurizko hizkeren inguruan, b-nafarrera (Bai-gorriko hizkera) eta aezkera daude; bi hauek *-ako* darabiltzate, baita ekialderago dagoen zaraitzuerak ere. Aitzitik, inguruko iparraldeko GN-z, *-io* da nagusi eta hegoaldeko GN-ren gainerako hizkeretan, nahiz eta ageri den, oso maiztasun urria du. Gainera, badirudi antzina gutxiago erabiltzen zela, eta orain, ordea, maiztasun handiagoa dutela. Esaterako, Erroko testuetan ez da ageri, *-ote-* da nagusi: *equencen cioten, abarricatuitiote, estalcen tiogutela, sufricientiogutela*, etab.; azken urte hauetan egindako grabaketetan, ordea, forma hauen txandaketa testigatzen da: *man diot* eta *dakot*, *man neko*, etab.

Nor-nori-nork-en gainerako formei dagokienez, azpimarratu behar da Erroko hizkeran, Aurizperriko herria aldentzen dela besteengandik honako arrazoiengatik: 3. p. pluralerako, *-akote-*ren ordez *-ae-* baitute (*daet*, *daezu*); singularreko lehenengo pertsonarentzat *-are-* dago (*darazu*, *dara*) *-ire-*ren ordez; eta bigarren pertsonarenak *-auzu-* (*dauzut*, *dauzu*) *-izu-*ren ordez. Gainerako herrien artean ez dago erabateko isomorfismoa, baina hau da ezberdintasun nabarmena. Arrazoi hauek zirela eta, Yrizarrek Aurizperriko hizkerari aparteko lekua eman zion (cf. Yrizar 1992: 211). Mezkitritzen txandaketa hau testigatu dugu; hiztun batzuek *dakotet* erabiltzen duten bitartean, besteek *daet* bakarrik dela hemengo forma baieztatu eta hala erabiltzen dute.

Forma hauek —*dauzut*, etab.— Aezkoako formei hurbiltzen zaizkie, eta Baztangoen antzekoak ere badira: *datzut*, *datzu*, etab. Luzaiden, ordea, *daizut*, *daizu*... egiten dute. Ez da harritzekoa honako formak izatea Aurizperrin, Aezkoako herrieta-

(50) Hona hemen *baiei-*ri dagokion orain aldiko paradigma: *dakotet*, *dakozute*, *dakote*, *dakogute*, *dakoziere*, *dakote*.

tik hurbilen dagoen herria baita. Halaber, nori lehen pertsonan, *deet*, *deezu*, *dee* erabiltzen dira eta Aurizperrin. Cf. 5. mapa.

5.12. Nori lehenengo pertsonari dagokion morfema *-r-* izan ohi da. Horrela dio Intzak (1922: 81) Erro eta Esteribarko hizkereti buruz:

Garaietako lenengo lagunaren *ida* bukaera iru ibar auetan agertzen zaigu, geienan erdiko *d*, *r*'e bihurturik; Esteribar ta Erroibar'en *d*'ekin ere garaien batzuetan ibiltzen dute baño. *Zinira* = *ziñidan* esateko, *zira* = *ziran* esan bearrean.

Eremu guztian *-r-*dunak dira nagusi, nahiz batzuetan txandaketa kasuren bat aurki daitekeen Artzibarren: *zaira/ zaida* eta *zeikira/ zekidan* (Yrizar 1992: 123).

Bonapartek bi forma hauen arteko alternantzia, *dida* / *dira* ('dit'), seinalatu zuen hegoaldeko GN-ren Elkano, Gares, Oltza eta Goñibarko hizkeretan;⁵¹ eta ebakera horiek entzun zituenekin erlazionatu zituen, geroztik ezaguna da erronkarieraz *-d* / *-r-*ren arteko hots bat zena.

Gamindek GN hegoaldeko ekialdeko hizkeretan honakoak bildu zituen: (1986: 186, 190) *zaide* / *zaida* ('zait'); *zaizkide* / *zaizkida* ('zaizkit'); Egozkuen, Lintzoainen eta Mezkiritzen *dire* ('dit') 'ene maztiak maite dire', Aurizperrin *dara* eta Garraldan *dada*. Morfema hauen antzinatasuna frogatzeko Mitxelenak (FHV: 235-236) oinarri ziurragoa ikusi zuen honakoetan *dut* / *dudala*, *dudan*. Ohar bedi, gainera, *duDAn*, *duDALa* ageri direla subordinazio atzizkia *-en* (naizEn, haizEn) den hizkeretan ere; eta *bat* (**bad?*) / (*bat*)*bedera*, *bederatzi*. Hau dela eta, morfemarik zaharrean *-da* izan daitekeela aldarrikatu zuen, gero, amaierako bokala galdu ondoren, *d* > *t* ahoskabe-tzea gertatu bide da.

Echaidek (1989: 292. et 298. galderak) bildutako emaitzen arabera, Zaraitzu, Aezkoa, Luzaide, Orotz-Betelu, Erroibar, Anue eta Esteribarren ageri dira *zaizkida* / *zaizkira* gisakoak. Honainokoa laburbilduz, *-r-*dun morfema daukaten formak ekialdeko hizkeretan eta hegoaldeko GN osoan, gehiago edo gutxiago, aurkitzen dira. Baita iparraldeko GN-ren Ultzamako hizkeran ere, behin Imotz eta Basaburura heldu ezkerro, ez dira horrelakorik entzungo (cf. Yrizar 1991: II, 137 eta Gaminde 1985b).

5.13. Nork lehen aldiko paradigmari bagagozkio, *-nd-* formak arruntak dira pluralen Erroibarren: *ginduze*, *zinduze*, *zinduzte* (orok. *genituen*, *zenituen*, *zenituzten*) ditugu Lintzoainen eta Mezkiritzen, eta Aurizperrin *ginduza*, *zinduza* eta *zinduzte*. Elkanon eta Goñin, baldintzakoetan arrunta da *-nd-* taldea: *bazinditira*, *bazinditigu*, eta ondoriozkoetan ere: *zindirake*, *zindiguke*, *zinduzke*, *zindiozke*, *zindiozket*e, *zindirazke*.

Mitxelenak (FHV: 306, 308 eta 359-360) antzekoak aurkitu zituen Burundan: *gindan*, *zindan*, *zindain*; baita Lafonek (1959: 134) ere zubereraz, azkenik Izagirrek eta Artolak Erronkarin eman zituzten. Hegoaldeko goinafarreaz baziren honakoak, Garesen eta Oltzan bildu zituen Bonapartek: *zinda*, *ginda* eta *zinde*, *ginde* (Bonaparte

(51) Cf. "Si le *t* toutefois exprime le *mibi* du latin, le changement en *d* ou en *r* peut bien avoir lieu entre deux voyelles, comme nous venons de le dire. Seulement il n'est rien moins que possible d'établir dans quels cas c'est un *d*, et dans quels cas c'est un *r*. Nos bons amis d'Elcano, de Puente la Reina, d'Olza et de Goñi prononçaient tantôt 'dida' (il me l'a), mais plus souvent, quoique moins correctement, avec *r*" (Bonaparte 1990: 240).

1990: 255). Mitxelenak berrikuntzat hartu zituen honakoak, eremu murritzean gertatzen zirelako; honez gain *baindo*, *baino* eta *baño*-ren ordez edota *soindu*, *soinu*, *soñu*-ren ordez eriden zuen; honengatik guztiarengatik, Mitxelenarentzat talde hau bigarrenkaria da. Nolanahi ere den, ez dago hain argi berrikuntza ala arkaismo diren, utz dezagun oraingoz hor.

5.14. Forma alokutiboen atalean, lehenik esan gaur egun aditz alokutiboen erabilpena ia erabat galdu dela eremu guztian. Euskara mintzo den herri gutxietan, adin zaharreko hiztun batzuen artean besterik ez da mantentzen.⁵² Guztiarekin ere, azken urteotan aditz paradigma batzuk bildu zituen Gamindek (1985b), Mezkititzen, Eugin eta Usetxin eta baita Yrizarrek ere.

Hegoaldeko GN-ren eremu zabalean azpimarragarriak dira maskulinoan *-ta* morfema daramaten formak. Bonaparte honetaz laster konturatu zen:

Le 'k' masculin se transforme en 't', en haut-navarrais méridional et en aezcoan. Ce changement a lieu surtout aux temps passés de l'indicatif, du conditional et du potentiel, dans les terminatifs à régime indirect des deux voix. Le haut-navarrais méridional nous offre: *zekio*, *zekiota* 'il lui était'; *zekiote*, *zekioteta* 'il leur était'; *zio*, *ziota*, *zitzaie*, *zichayeta*; *zako*, *xakota*; *zakoke*, *xakoketa*,⁵³ etc. (Bonaparte 1990: 237).

Erroko hizkeraren barruan, aditz iragangaitzetan honakoak ditugu (Yrizar 1992: 182) 1. pertsonarentzat: *zitzaideta*, *zekireta*, *zakieta*; 2. rentzat: *zitzeota*, *zekiota*, *zakiota*; nork-nor-nori sistemakoentzat: *diakotat*, *ziakotat*, *ziotat*, *ziot*; edo nik-haiei dagozkienentzat: *nekota*, *niota*, *nioken*. Halarik ere, forma hauek ez dira bakarrik erabiltzen; Erron esaterako, *zireta* eta *zireteta* formez gain, *zireken* eta *zireteken* agertzen dira. Esteribar iparraldeko hizkeran, batipat, Eugin, Iragin eta Urtasunen *-ken*-ez osaturikoak erabiltzen dira, eta ez da *-ta*-rik agertzen (Yrizar 1992: 183).

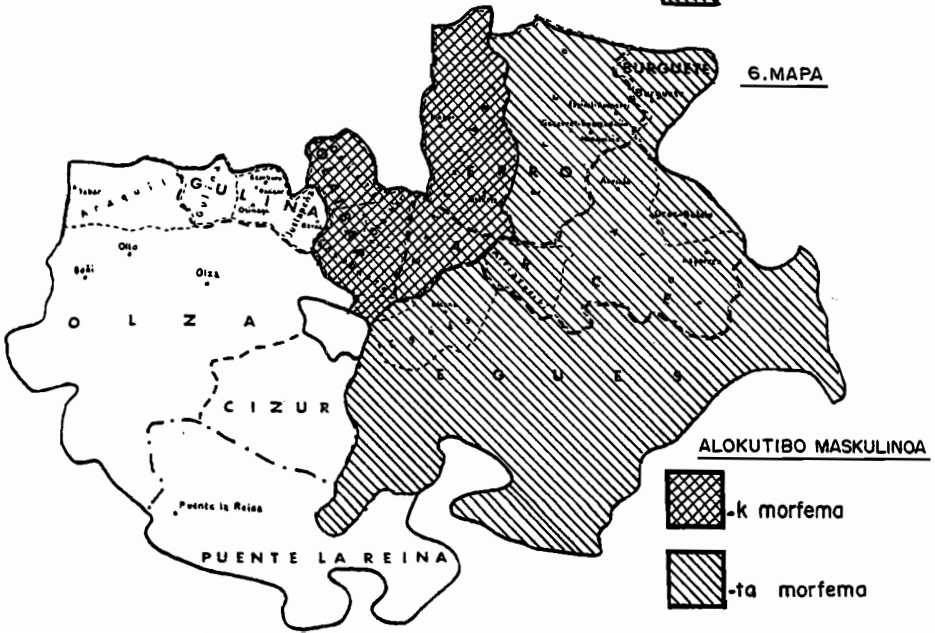
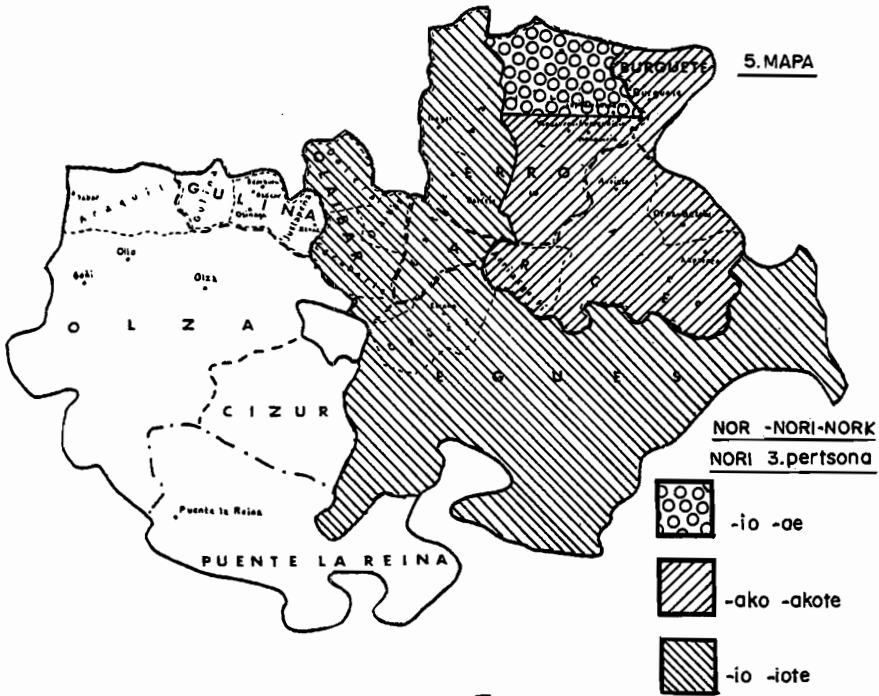
Elkanoko hizkeran *-ta* eta *-na*-z bukatutako morfemak arruntak dira nor lehen aldiari; (nitza) *nuta* eta *nuna*, (zina) *zuta*, *zuna*; (ze) *zuta*, *zuna*, (gina) *ginduta*, *ginduna* (zinate) eta (zere) *zituzta*, *zituna*; antzeko formak sortzen dira Gares, Oltza eta Goñin. Halaber, nork-nori-nor sistemari arruntak dira honakoak: *ziotat*, *zionat*; *ziotetat*, *ziotetan*. Aezkeraz ere fenomeno berberau agertuko zaigu *nion* eta *nien* adizkiei dagozkien formentzat, Garraldan forma indeterminatuak *nako* eta *nae* dira, eta etikoak: *ñakotal* / *ñakona* eta *ñiaeta* / *ñiaena*.

Olaibarko hizkeran, ordea, ez dira honelakoak erabiltzen eta *-k* eta *-n* morfemak, maskulino eta femeninoarentzat, hurrenez hurren, nagusi dira: *zirek/n*, *ziretek/n*, *nien/niñen*, *nitien*, *nitiñen*.

Honainokoa laburbilduz, esan daiteke, Olaibar osoan eta Esteribar iparraldeko herrietan izan ezik, —ultzamerari gehien hurbiltzen zaizkionak eta mendebalderago daudenak— nahiko arruntak dira —edo izan dira, behinik behin— *-ta* morfema daramaten forma maskulino alokutiboak, forma hauek ekialdeko aezkeraz erabat arruntak dira. Cf. 6. mapa.

(52) Aipagarria da zenbaitetan hiketa errejistroak duen mezpazu edo zakarkeri kutsua, Erroko A testuan honakoak ditugu deabruen arteko elkarrizketan: *atrauc*, *eldu duc*, eta Job sanduaren elkarrizketan ere: *escacen duc*, *erauch adi*, *noanec*.

(53) *Sakoketa* eta *sakota*-ren hasierako "s"-ek marra bat daramate gainean.

5.15. Azkenik, aditzak ebakitzeko kate fonikoarekin zerikusia duen alor bat jorratuko dugu: Hegoaldeko GN-z, aditzetan *-t(z)en* partizipio bukatugabea eta *d-z* hasirako adizki laguntzaileak elkartzerakoan, /d/ kontsonante hau galdu ondoren metatesiak sortu ohi dira, esaterako: *oyek iteunte* (Artzibar. EAEL 215. grabk.), Artzibarren ere hauek biltzen ditu Artolak: *errateunte*, *ineunt*, *garbitzeunt*, *atratzeunt* (Artola 1992: 211, 212). Halaber, Erroibarren arruntak dira *konpontzeu(n)te*, *gastatzeunzu* (Mezkiritz, EAEL 206. grabk.); Caminok honakoak biltzen ditu Mezkiritzen: *eamateunte*, *kantatzeunte*, *errateunte* (Txillardeggi et al. 1983: 260), eta baita Yrizarrek ere (1992: 127) *emateunt*.. Neronek gauza bera frogatu dut herri honetan, adib. *ikusteunt*, nahiz burutzapen hauek sistematikoak ez diren. Picabeak (1985: 229, 230), esaterako, *-n* galdu bai, baina metatesirik gabekoak idoro ditu: *etortze naiz*, *arribetze naizelaik*, *mareatze naizelaik*, *yoate ginelaik*, *gelditze naiz*, *leitze ut*, *nekatze naiz*.

Berebat frogatu zuen Bonapartek, hegoaldeko GN-z honako formak bilduz: *segun errateuntenes* Elkano, Oltza eta Goñirako. Garesen *jatongu*, Oltzan eta Elkanon *šaten dugu* eta *gizonék šataunte* (Ondarra 1982: 172). Datu hauen eta beste batzuen emaitzek erakusten dutenez, badirudi forma hauek arruntak direla Elkano, Artzibar, eta Erroko hizkeretan, baina besteekin txandaketan agertzen direla eta ez dira, honenbestez, oso sistematikoak; eremu guztietan bestelakoak ere arruntak baitira. Lizarragak, esaterako, honakoak ematen ditu: *ezauntzen ta confessatzendut*, *amatzen ta estimatzen dut*, *onesten ta maitatzen dut*, *amatzen dut* eta *deseatzen dut* (Lizarraga 1807: 48); baina burutzapen hauek ez dira sistematikoak, gaur egun Erroibarren *ematen dut*, *emateut* bezalakoak ere aurki baitaitezke.

Olaibarko hizkeran, ordea, elkarketa ezberdinak gertatzen dira *-t(z)en* + *d-z* hasitako taldeetan. Hemen ultzamerakoen antzekoak entzuten dira, gehienetan *-au* diptongoa sortzen delarik berauetatik: *ikusteaut* ('ikusten dut'), *txautzaut* ('ezagutzen dut'), *leitzaunt*, *yostaut*, *eguntzaut*, *ori ezauntu du nik* (Yrizar 1992: 85). Aurreko ataletan frogatu dugunez, Olaibarko eta Esteribarko eremuek zenbaitetan kidetasunak erakusten dituzte Ultzamerarekin; ez da harritzekoa hau, geografikoki hurbilen dauden euskalkiak baitira. Horrela baieztatzen du Aurrekoetxeak azterketa dialektometrikoa egun ondoren.⁵⁴

6. Joskera

Jakina ere badenez, dialektologiaren alorrean joskera ez da sakontasun handia merezi izan ohi duen atala. Aipaturiko fenomeno hau gertatzen da bereziki, isoglosa sintaktikoak oso bakanak direlako eta orokorrean dialekto multzo handiak bereizten dituztelako. Hau horrela bada ere, lan honetan zehar berezitasun nagusienak aztertzeari ekingo diogu:

6.1. Jakina denez, ekialdeko euskalkietan aditz izenen objektu zuzen diren izenak, genitiboan ezarri ohi dira, eta ez absolutiboan, mendebaldeko euskalkietan bezala.

(54) Esteribarko prototipotzat Inbuluzketa hartzen du, eta honi buruz hauxe dio: "Leranoz eta Aintztoa ez ditu hurbilen, bai ordea Eugi eta Iragi. Eta hauekin iparraldeko nafarrera garaiko Ultzama azpieuskalkikoak diren Arizu, Anue, Arraitz eta Auza Ultzaman eta Arostegi eta Berasain Atetzen" (Aurrekoetxea 1992: 77).

Genitiboaren erabilpen hau, gaur egun ekialdeko euskalkien berezitasuntzat izanagatik, baziren aztarnak bizkaiera zaharrean, gipuzkera zaharrean eta iparraldeko GN-z. Genitiboaren erabilpen eremuaz, Zuazok (1989: 643) seinalatzen du honen barrenean goinafarrera gehiena eta iparraldeko euskalkiak zeudela.

Gaurko hizketan ezaugarri hau txandaketaz gertatzen da; guk, behinik behin, *-tzera* eta *-tzeke* duten nominalizazioetan eriden ditugu. Erroibarko gaurko grabaketetan ez da beti *-ren* erabiltzen: adib. *bere aita eta amak ezagutzera* (Saragüeta 1979: 335) baina oraindik adibide franko eriden daitezke: *ur bearrik suren yausteko* (Mezkiritz. Txillardegi et al. 1984: 261). Mezkiritzkoak dira, halaber, uda honetan aurkitutako honako hauek: *astoin kargatzera*, *agoain ziletzeko*, eta *semian kartzera* eta Lintzoaingo beste hauek: *trago baten eitera*, *udein pastera*. Erroibarren honako hauek bildu zituen Picabeak: *Afal antzinean yoate naiz aiden ikustera* (Picabea 1985: 232). Esteribarren ere, antzina *-ren* erabiltzen zen *-tzera* nominalizazioa baino lehenago (Satrustegi 1987: 59): *Onem ondasunac llorearem erdechiceco*.

Ezkabarteko egoera antzekoa omen da, arrastoren bat gelditzen da: *ayen billatzera* (Artola 1985: 107), baina txandaketa hau aspaldikoa delakoan gaude, Makirriaingo kateximan jadanik agertzen da: *illec eta viziec juzquetzera* (DU: 391) eta, *onen eta gaisstoen juzquetzera* (DU: 383), *Ama Virginen visitatzera* (DU: 394) eta *becatuen barcatzeco* (DU: 391).

Ondarrak (1982: 172) honelakoak idoro ditu Elkanon: *kuadratzen zaida ogian [ʃ] Jatea*; honez gain, Lizarragaren lanen edizioan, adibide pila eman ondoren txandaketa gertatzen dela baieztatzen du: "Akusatiboaren⁵⁵ ordez genitiboa. Gehien gehienetan, akusatiboa aurkitzen da; baina genitiboa ere ageri da. Bukaera bezala *-tze* edo *-te* duten aditz izenekin gertatzen da horrela, eta horietatik datozen formekin" (Lizarraga 1807: 49). Goñibarko sermoietan ateratako datuen bidez, jakin dezakegu han ere arrunta zela, baina ez sistematikoa (cf. Ondarra 1993: 303).

Esanak esan, badirudi ekialdeko eta hegoaldeko GN-ren euskalkien bereizgarri zen ezaugarria, alegia, aditz izenen objektu zuzena genitiboan ezartzea, oparoagoa izan zela lehenago eta gaur egun ia erabat desagertu dela, *Ø -tzera* egiturak eremua hartuz joan delarik. Iparraldeko GN-z atzerakada hau gertatu da, bai Baztango (N'Diaye 1970: 210) eta Ultzamako hizkeran ere (Ibarra 1992: 932), bietan genitiboa erabiltzen zen eta gaur erabat desagertu da Ultzaman gutxienez.

6.2. Konpletiboen sailean hauxe suertatzen da azpimarragarria: esaldi nagusia baiezkoa denean *-(e)la* da erabiltzen den morfema, *uste* aditzarekin izan ezik, honekin *-n* morfema da nagusitzen dena. Erroko hizkeran badago horrelakorik: *nik uste dan* (Ureta. EAEL 209. grabk), Mezkiritzen: *nik uste ilen naizen ere* (Nafarroako Gobernu 1990: 67) eta baita Artzibarren ere: *nik uste ori den kontua* (EAEL 215. grabk.).

Egitura beretsua dugu Ultzama eta Baztango hizkeretan (cf. N'Diaye 1970: 217 eta Izagirre 1966: 464), berrito ere, iparraldeko GN-z ekialderago dagoen eremuan.

6.3. Bestaldetik, azpimarragarriak suertatzen dira *utzi* eta *eman* aditzek *-tzera* nominalizazioa eskatzen dutela; beste euskalki batzuetan *-tzen* eta *-tzeaz* onartzen dutela-

(55) "Absolutibo" zentzuan dabil hemen "akusatibo".

rik. Perpaua txertatuetako ezaugarri hau ekialdeko euskalkietan gertatzen da. Laburbilduz honako banaketa eman daiteke: ekialdean *-t(z)era* eta mendebaldean *-t(z)en*.

Makirriaingo dotrinan honakoak eriden ditugu: *ez utzi tentazioan erortzera* (DU: 394); Elkanokoa: *estu ez utzico galtzera, utzibaguina iltzera* (Lizarraga 1807: 49). Ezaugarri hau luzatzen da iparraldeko GN-ren hizkera batzuetara, ultzameraz, esaterako, arruntak eta arauzkoak dira.

6.4. Kausazko esaldiei ekingo diegu oraingoan, hegoaldeko GN-z eta iparraldeko eremu handian, *bait-* aurrizkia da gehien erabiltzen dena kausazko esaldietan: *zergatic orduen izetembaitu* (DU: 396).

Jakina denez, *bait-* aurrizki juntagailua orokorrean ekialdeko zat hartzen da. *Bait* subordinatzailearen auziaz Inchauspe mintzo da (1858: 228), beronetaz baliatzen ez diren euskalkiak bizkaiera eta gipuzkera direla erantsiz.⁵⁶ Aintzakotzat hartu behar da *bait* aurrizkiaren erabilera interes handikoa izan zela Bonaparterentzat. Hain zuzen ere, irizpide hau erabili zuen gipuzkeraren eta goinafarrearen arteko isoglosa jartzeko. Gogora dezagun 2. sailkapenean egindako galderak, besteak beste, *ceren ona baita* edo *ceren ona dan* izan zirela.⁵⁷

6.5. Denborazko esaldietan, *-larik* da ohiko atzizkia eta gutxiagotan *-nean* Nafarroako euskalki guztietan bezala: *torri zelaik, erraten duzuleik* (DU: 384); *Tortzen delaiik, kantatzen du atarien* (Artola 1992: 209). Ondarrak (cf. Lizarraga 1806: 96) Lizarragaren lana aztertzen duenean, ez du *-nean* atzizkia aipatu ere egiten, honako atzizkiak erabiltzen direla dio: *-(r)ic, -la(r)ic, -t(z)ean* eta *-(t(z)erakoan*. Hau dela eta, haxe baieztazen du Picabeak Erroibarko hizkera aztertu ondoren: “Me sorprendió la utilización casi exclusiva del sufijo *-laik* < *-larik* unido a formas verbales conjugadas en la expresión de las oraciones temporales” (Picabea 1985: 227).

Erroibarren *-larik* erabiltzen da aldiberekotasuna adierazteko, alegia, menpeko esaldiaren ekintza eta esaldi nagusiarena aldi berean suertatzen direla kontsidera dezakegunean: aztertutiko 46 esaldietatik, 31-tan erabiltzen da atzizki hau. Honezaz gain, beste modu batez adierazten da aldiberekotasuna, aditza forma jokatuan eta *denboran* erantsiz: Adib. *Ni beak yeisten ai naiz denboran nere aitatzik gosaria prestatzen du. Gazte ginen denboran gosaria artu ta yoate ginen plazara* (Picabea 1985: 230). Azkenik, *-larik* erabiltzen da ekintza esaldi nagusiarena baino lehenago suertatzen denean: *Ondalana iten delaiik ya lurra ondo dago erekitzeko. Gizentze naizelaik kilo atzuk paatze naiz rejimenean*. Besteetan ez da argi ikusten aldiberekotasuna, ala bat bestea baino lehenago den, baina *-larik* nagusi da: *Nere koñata gelditzen da triste yoaten garelaik. Ollitxiek pinediatan egoten dire elurre iten dulaiik* (Picabea 1985: 231).⁵⁸

Eremu honetan ezezik, iparraldeko GN-ren zenbait lekutan —Ultzama eta Baztan— eta baita hegoaldekoaren gainontzeko eremuan (Eguesibar, Muzkizko eta

(56) Ez dirudi erabat asmatu zuenik Inchauspek, izan ere Tolosa aldean, bada *bait-*. Honezaz gain, Bortziarik, Goizueta, Leitza, Araitz, Etxarri Aranatz lerrotik sortaldera maiz agertzen da *bait-* kausa perpau-setan. Lakarrak ere (1986: 655) gipuzkera eta are bizkaiera zaharrean aztarnak zeudela frogatu zuen.

(57) Bereziki Burunda, Arakil, Araitz, Larraun eta Basaburua haranez arduratzen da. Eremu hauetako hizkera gipuzkera edo goinafarre den jakin nahi baitu (cf. Urquijo 1910: 280).

(58) Zehaztapen gehiagorako jo bedi Picabearen (1985) artikulura.

Utergako testuak, baita Saragüeta Mezkirizkoak) nagusitzen dira forma hauek. N'Diayek dioenez (1960: 222), baztaneraz erabiltzen den bakarra da: "Elle est la seule qui soit employée dans la pratique".

6.6. Nor-nori-nork aditz formetan, nori izen sintagma eta nor-en arteko komunztadura egiten da usuenik eta aditz laguntzaileetan islatzen da. Baina euskaraz aipaturiko komunztadura ez da beti betetzen; honetaz lehenengoz mintzatu zena Inchauspe izan zen (1858: 433), zubereraz nor-nori-nork motako aditzek ez dutela datiboarekiko komunztadura nahitaez egiten adieraziz. Halarik ere, datiboa izenordaina denean, komunztadura egiteko joera nagusitzen da; Echeparek, nahiz eta salbuespenak erakutsi dituen, joera hau kasu hauetan indartzen dela berresten du.

Nafarroan baditugu honelakoak, baztaneraz eta erronkarieraz barra-barra agertzen den bilakabidea baita. Gure eremuan ere bildu ditugu, Artzibarren eta Elkanon: *Izazu Jesus onari amore ta fede vicia* (Lizarraga 1807: 49). Baita Mezkitzen ere: *Aitari mendian laguntzen gindue alguzia* (Saragüeta 1979a: 175), *bearrai deitzen ginduela ez da gezurra* (174. or.). Adibide antzekoak biltzen ditu Yrizarrek (1985) hegoaldeko GN-z: *Nere anáya man dú neré sémeai. Nik neré anáiei érosi nué étxea. Niré anayéi étxea érosi nue nik.*

6.7. Atal hau bukatzeko aztertuko dugu zer gertatzen den perpaus erlatiboekin; jakina denez, euskalki batzuen bereizgarria —esaterako, b-nafarrerazko Baigorriin— da partizipio soila erabiltzeko joera. Hego Euskal Herrian ere bada holakorik. Aezkeraz, Caminok bildutako adibideek erakusten dutenez: *saldu tuzte bildu guziak, nik utzi garek...* eta hegoaldeko GN-z ere arrastoren bat eriden dugu: *bezperan iñ ure* (Artola 1985: 109).

Azterketa honen bukaeran, lexikoari buruz zerbait esatea ezinbestekoa jotzen dugu: lehenengo eta behin, berau ez dela txosten honen helburua izango. Izan ere, zaila suertatzen da eremu honetan zein azterketa egitea posible den erakustea. Oro har, dialektologi lanetan nahiko garrantzia eman izan zaio alor honi; Mitxelenaren ustez gehiegizkoa suertatzen da garrantzi hau, izan ere hiztegian suertatzen diren koinzidentziek eta dibergentziek ez dute zaharrak izan beharrik, lexikoa oso aldakorra baita.

Beronen ustez, dialekto ezberdinen hiztegia alderatuz mende ezberdinetako bi mozketak sinkroniko eginez, honako hau ondorioztatzen da: "Los perros que tanto abundan en la conversación diaria de estos parajes, eran canes no hace tanto tiempo" (Mitxelena 1976b: 323). Hjelmsevek iltze berean jotzen du: hizkuntzaren sistema ez dago etengabeko aldakuntzan, hitzak dira gauetik egunera aldatzen direnak.

Gure iritziz, azterketa lexikoak ere garrantzi berezia merezi du; izan ere lexikoak dialektologian gauza asko islatzen ditu. Baina, behar bezala egin ahal izateko beste planteamendu bat, honelako lan batean bete ezin dena, beharko genuke. Ezaugarri bat, halarik ere, suertatzen da azpimarragarria lexikoaren eremuan: Erroibarren, Auritzen eta Esteribarren (eta Eugin bereziki), frantsesaren lexikoaren eragina nabarmentzen da, geografikoki hurbilen dauden herriak baitira. Hona, esandako honen adibide erakusgarri batzuk: *montra* < fr. *montre* (Auritzen eta Eugin) (Echaide 1989: 21. gald.), Auritzen ere *finitu* (< fr. *finir*). Azkenik, Erroibarren arruntak dira beste

hauek: *arribetzen* (< fr. *arriver*) (Picabea 1985: 229), *fite* (< fr. *vite*), *xarmanta* (< fr. *charmant*), *xerka* (< fr. *chercher*),⁵⁹ *afera* (< fr. *affaire*), etab.

7. Hizkuntz heriotzaren seinaleak

Komunitate elebidun edo eleaniztun batean, hizkuntza baten desagertzea suertatzen denean, edo gehiengo baten hizkuntzak gutxiengo batena ordezkatzaren denean, hizkuntz heriotzaren aurrean gaudela esaten da.

Hau dela eta, edozein hizkuntzatan hitzunen kopurua gutxitzen denean, hizkuntzaren egituraren murrizketa ere areagotzen da. Beste modu batean esanda, edozein hizkuntza minorizatua denean, hizkuntza menperatzaileak eragina du bestearen korpusean. Euskararen egoera, eta bereziki eremu honetakoa, ez da aipatutako honetatik asko aldentzen; erdararen eragina gero eta nabarmenagoa da, eta maila gutzietan aurki daitezke osasun txarra duten hizkuntzen ezaugarriak.

Orokorrean, hizkuntz heriotzako egoeran suertatzen diren interferentzia nagusienak, estrukturen eta funtzioan suertatzen dira. Hauetako bat, hizkuntza menperatzen suertatzen den kategorien galera izan ohi da.

7.1. Sail honetan sar dezakegu maiz suertatzen den ergatiboaren markaren galera. Artolak argi esaten du esaldi honetan: "Sujeto agenteari *k*-a falta izatea nahiko normalizat jo daiteke hainbeste urtetan ia batere mintzatu gabe dagoen jende honengan" eta esaldi hau jartzen du adibidetzat: *ango nagusi gaztia, zenbat urte du?* (Yrizar 1992: 128). Honako hau Artolak (1992: 211) biltzen ditu Artzibarren (Ilurdotz eta Arrieta): *Pedro erraten du eta errain du beti*. Gure ustez, ergatibo eta datibo singular eta pluralaren arteko sinkretismoa arrazoi berberari egozten ahal zaio zenbait kasutan, aurrean adierazi bezla (cf. 4.1).

7.2. Kategoriaren galera honen ondorioz, beharrezko ezberdintasunaren galera suertatzen da; hau dela eta *-k* morfema dugu esaldi iragangaitzetan: *Ni naiz ain abratsa nola zu. Nik nais an abras nola ik* (Echaide 1989: 257. gald.). Esteribarko azken esaldi hauetan beste fenomeno bat suertatzen da azpimarragarria: gaztelaniazko sintaxiaren eragin nabarmena.⁶⁰

Halaber, aspaldian desagertutako Garesko euskalkietako testu idatzietan euskarazko jatorrizko sintaxiaren galera nabarmentzen da:

Una característica del dialecto navarro-meridional constante desde Beriayn, Elizalde y Lizarraga de Elcano, hasta los Sermonarios (en los de Ezcabarte menos) y demás textos manuscritos, es la deformada sintaxis de las oraciones subordinadas y de relativo, que siguen el orden de las castellanas (Irigaray 1969: 293).

Jakina denez, erabilera intimo eta familiarra duten hizkuntzetan gehiagotan

(59) Nahiz *bile* ere erabiltzen den, Mezkirizko hitzun batek *xerka* zerabilen.

(60) Subordinazioaren mekanismoak murriztu egiten dira egoera hauetan, horrela testigatzen du Hans-Jürgen Sassek: "The most frequent type of subordinate clause is the short relative clause. Adverbial clauses are avoided except for those introduced by 'when' or 'if'. At the phrase level, modifiers are rare; genitives and adjectives are not frequently used" (in Brezinger 1992: 70).

agertzen dira horrelakoak. Orohar esan daiteke sintaxia sinpletu egiten dela, eta esaldi menpekoen erabilera, desagertzearaino hel daitekeela batzuetan.

7.3. Aditz laguntzailean pluralgilearen marka falta da kategoria gramatikalaren beste galera bat. Jakina ere badenez, gaztelaniaz ez da aditzean markatzen singularra eta plurala; horregatik, euskarak ere gal dezake kategoria hau, adibide honetan bezala: *nik yan dut sagarrak*. Horrela dio Arrolak: "Pluralizaileaz ez da, itxuraz, gehiegirik kezkatzen: batzutan bai, besteetan ez" (Yrizar 1992: 127). Artzibarrerako gauza bera azpimarratu zuen:

En Arrieta, se propusieron cuatro frases con objetos directos en plural, para las que, como se verá, el informador empleó las flexiones correspondientes de singular" (...) eta beherago "En ninguno de los pueblos de esta subvariedad se encontraron formas correspondientes a las flexiones tripersonales propias de objeto directo en plural (Yrizar 1992: 112).

7.4. Sail honetan nor-nork aditz sistemaren erabateko murrizketa sar genezake. Azterturiko testuen bidez, eta aurreko ataletan esan dugun bezelaxe, forma hauek maiztasun handiagoz erabili zirela frogatu daiteke, eta gaur egun nor-nori-nork sistema dela erabiltzen den bakarra. Lehenago honako aditz laguntzaileak erabiltzen baziren: *nauzu, nauze, nauzie, zaitut, zaituste*, etab., gaur egun erabat desagertu dira eta hauen ordean nor-nori-nork sistemarenak nagusitu dira (cf. 5. atala).

7.5. Hizkuntz heriotzaren beste ezaugarri bat da forma estilistikoaren murrizketa. Hitanoaren galeran beste faktore batzuek parte hartzen badute ere —ospea,⁶¹ besteak beste—, jakina da hizkuntza egoera larrian dagoenean, hitanoaren erabilpenaren murrizketa nabarmena suertatzen dela.

Izan ere, forma alokutiboak erabiltzean, zailtasuna areagotu egiten da, alegia, euskarak hiketari datzekion aditz-joko alokutibo oso bat dauka, adizkera alokutiboak eta nori-dunak ezberdinak direlarik. Honengatik guztiarengatik, euskaldun berriek ere, etsi egiten dute zailtasunaren aurrean; sistemaren erabilpenaren zailtasunak euskaldun berrien artean eragiten duen faktore bat delako. Azpimarratu behar da, beste hizkeretan bezelaxe, emakumeek lehenago utzi ziotela forma hauek erabiltzeari. Alor honetan, sexuen arteko diferentziak nola eragiten duen hizkuntzan aztertu beharko litzateke; baina oraingoz aski dugu hau frogatzearekin.

Hona hemen, esaterako, Yrizarrek dioena Artolaren hitzak ekarriz: "Emakumezkoekiko alokutiboak nekez ematen ditu, kasu batzuetan gainera, oraingo honetan bezala, berezi ere egiten ez duela" (...) Urniza (A: torri neuk Zub(i)ritik (!), <<arrebari esateko, alegia>>, le señaló Artola, a lo que el informador respondió, <<Gu beti...igual>>)" (Yrizar 1992: 295). Gamindek bildutako alokutiboetan (Gaminde 1985b : 232 eta hur.) gauza bera ondorioztatzen da; ikerle honek zenbaitetan -kdun paradigmak besterik ez ditu biltzen. Honek guztiak baieztatzen du Zavalak

(61) Erro herriari dagozkion zehaztapen hauek argi erakusten dute ospea dela arrazoa: "Rafaelen gurasoen garaiko jendeak ordinario xamartzat jotzen omen zuen era horretan egitea eta horregatik ez zieten ondorengoei transmititu, haiekin batera galtzera utziz. Rafaelek berak halaxe dio: "la generación anterior mucho hika" (Yrizar 1992: 193).

bizkaierarako zioena, alegia, gizonari zuzentzeko direnak ez markatuak direla, eta noski, egoera hauetan hauek dira ateratzen diren bakarrak.

7.6. Bestaldetik, hiltzear dauden hizkuntzetan suertatzen da beste fenomeno arrunt bat, zera da: egitura sintetikoen murrizketa. Eskuarki, hizkuntz heriotzeko egoeretan, egitura analitikoek sintetikoak ordezkatzan dituzte; horrezaz gainera, euskarak galdu du aditz sintetiko asko; bistan denez, behiala erabiltzen ziren *egin* aditzaren forma sintetikoak, etab., gaur erabat galdu dira. Azken urte hauetan, jakina denez, galera areagotuz joan da; Gamindek (1985a) eremu honetan bildutako formek oso erabilpen eskasa dute. Guztiarekin ere, Olaibarren bizitasun handia omen zuten *joan* eta *egon* aditzen ahalezkoak: *noake*, *goake* eta *yaoke*, etab.

7.7. Atal hau bukatzeko aipatu behar da egoera honetan dauden hizkuntzetan, oso arrunta izaten dela kode aldaketa. Kode aldaketaz ulertzen badugu bi hizkeraren erabilpena enuntziatu berberean, alegia, esaldi baten barruan hizkuntza menperatzailetik menperatura pasatzea edo alderantziz.

Aipaturiko fenomeno hau gertatzen da, besteak beste, hiztunek gaitasun lexikal eta gramatikal murrizta izaten dutelako hizkuntza menperatuan. Hona gaztelaniaren hitzak nola tartekatzen diren: cuando...*itén ginduélarik* (Artola 1992: 218); *Ezpazute akabatzen...lemixiko egunian, pues, miramonian, otrabezian, ta akabo.* (218. or.). *Ya de alta ematen dirazien* (Arrieta. Yrizar 1992: 171); *lanéan aizéntzen dirén biórrak, ta...* “por ejemplo” *ta,..* (EAEL: 206 grabk.). *Lézemótzerá...man (t)zuté(n)..Lezemótz.* una sima ...que no tiene hondón. (EAEL: 215. grabk.); Ezkabarten, Artolak egindako grabaketan, barra-barra biltzen dira honelakoak. Kontuan hartu behar da hiztun hau azkenetariko bat izango zela ziurrenik, eta doi-doi mintzo zela euskaraz, hau dela eta kode aldaketa oso arrunta eta ugaria da. Hona adibide batzuk: “*eta uztén da...* un ratico: para decir ‘un ratico’, que no me acuerdo..!; *ésku, eskúe..! iten da...(alabari):* calla, de sabuco también...*ésku’at ín, traer ...una brazada ; gurea ará ta...al revés*” (Artola 1985: 106).

Azken oharrak

Azkenekoz, eta eremu honetako ezaugarriei dagokienez, honako hau azpimarratu nahiko genuke: alde batetik, Bonapartek egindako hizkera honen sailkapenari nahiko egokia dela deritzogu, eta isoglosez den bezainbatean, gehienak goitik behera datozela ekialdea eta mendebaldea bereiztuz ondorengo mapek erakusten dutenez.

Horrez gain, aintzat hartu behar dugu euskalki hau ekialdeko eta erdialdekoen artean kokatzen dela (cf. Zuazo 1989: 648); hau dela eta, bi eremuetako ezaugarriak atxikiko ditu. Guk gure aldetik, besterik ere erantsi nahiko genuke: diakronian zeharkako emaitzek erakusten dutenez, ekialdeko ezaugarriak atzerantz doaz, eta mendebaldekoak —hedadura zabalago daukatenak— nagusitzen doaz pixkanaka-pixkanaka. Hona adibide batzuk: osagarri zuzena genitiboan erabat desagertu da; fonetika mailan, errotazismoaren atzerakada eta morfologikoan *norat* morfemaren murrizketa.

Badira, hedatuz doazen beste ezaugarri batzuk, esaterako, kasu instrumentalean, -s apikaria hedatu da azken urte hauetan Olaibarren, lehenago -z baitzegoen. Hauek

eta beste batzuk inguruko euskalkien eraginaren ondorioz sortzen dira, ziur aski honen eragina sortu du beste isoglosa batzuen leku aldatzea: adib. Olaibarren, lehen [š] zena, gaur [y] da, eremu berebean, lehenago *-ek/-ak* ezberdintasuna ergatibo pluralerako egiten zen eta orain, ordea, *-ak* nagusitu da.

Esanak esan, eta gorago ere aurreratu dugunez, batzuetan isoglosek bete-betean zatikatzen dituzte eremuak, bi aldeetako burutzapenak ezberdinak direlarik; bestetan isoglosak ez dira hain tinkoak eta hauen orde, trantsizio eremuak aurkituzten ditugu. Azkenik, isoglosen leku aldatzea ere gertatuko da, zeren hizkuntza bizitza duen zerbait da, eta honengatik, aldaketa da beronen ezaugarri nagusienetariko bat.

Bibliografia

- Apecechea, J. 1975, "Programa de vida cristiana en una aldea de la zona Pamplona en el XVIII: Tres sermones inéditos de J. de Lizarraga en euskera", *FLV* 16, 89-129.
- , 1976, "Carta autógrafa y testamento de J. de Lizarraga (1805)", *FLV* 24, 347-362.
- , 1978a, *Joaquín de Lizarraga (1748-1835). Un escritor navarro en euskera*, Pamplona.
- , 1978b, "Tratado sobre el matrimonio de J. de Lizarraga. Año 1782", *FLV* 29.
- Aranzadi Zientzia Elkarte (EAEL) 1983-1990, *Euskalerriko atlas etnolinguistikoa*, Donostia, 2 ale.
- Artola, K., 1985, "Ezkabarteko euskara", in *Aingeru Irigarayri omenaldia*, Zarautz, 97-112.
- , 1992, "Hegoaldeko goi-nafarreraren azentua dela-ta (Hurbiltze-saiakera)", *FLV* 60, 187-227.
- Aurrekoetxea, G., 1992, "Nafarroako euskara: azterketa dialektometrikoa", *Uztaro* 5, Udako Euskal Unibertsitatea, 59-109.
- Azkue, R. M., 1923-25, *Morfología vasca*, (3 ale), La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, [= 1969].
- , 1935, "Gipuzkera osotua", *Euskera* XVI, I-II, 151-184.
- Bonaparte, L., 1990, *Opera omnia vasconice*. 4 ale, Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 1869, *Le verbe basque en tableaux*, Londres. Berrarg. in *Opera omnia vasconice* [1990].
- , 1869, *Catecismo en vascuence, dialecto de Uriz (valle de Arce)*. Itzultzailea: Juan Cruz Elizalde, ADN m/S B-61, Microfilm 2C6.
- Brenzinger, ed., 1992, *Langage Death*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Camino, I., "Euskalki batzu hiltorian", *Argia* 1990/ I / 14, 1275 zbk., 19-26.
- , 1991a, "Aezkerazko testuak, I: Ariako dotrina", In *Memoriae L. Mitxelena*, ASJU-ren *gebigarriak* XIV, 427-457.
- , 1991b, "Aezkerazko testuak II: Orbarako dotrinak", *ASJU* XXV-3, 929-960.
- , 1994, "Abiaturuko bat aezkeraren azterketarako" *ASJU*, *Euskal dialektologiaren kongresua*.
- Chambers, J. K. & Trudgill, P., 1980, *Dialectology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- De Rijk, R., 1992, "'Nunc' Vasconice", *ASJU* XXVI-3, 695-724.
- Díez de Ulzurrun, P., (DU) 1960, "El catecismo manuscrito de Maquirriain de 1828", *Euskera* V, 377-403.
- Echaide, A. M., 1966, "Regresión del vascuence en el valle de Esteribar, Navarra", *Problemas de la Prehistoria y de la Etnología vascas*, Pamplona, 257-259.
- , 1976, "Distribución de las variantes palatalizadas y no palatalizadas de "l" y de "n" debidas al contexto fónico en los dialectos vascos (...)", *FLV* XXIII, 163-169.
- , 1984, *Erizkizundi Irukoitzea*, Iker-3, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1989, *El euskera en Navarra (1965-1967)*, Eusko Ikaskuntza (= Hizkuntza eta Literatura, 8. zb.), Donostia.

- Echenique, M. T., 1979, "Implicaciones dialectales y repercusión fonológica en el sistema palatal vasco derivada de la interferencia de un fonema castellano". *RSEL* 9-1, 59-66.
- Elizalde, J. C., *Catecismo en vascuence, dialecto de Uriz (valle de Arce)*, 54 orr, ADN m/s B-60.
- Estornes Lasa, R. y M., 1970, "Un cancionero del siglo XVI en Obanos", *FLV* 5, 231-234.
- Etxebarria, L., 1974, *El acento nominal en el Evangelio*, (Univ. de Deusto). Tesi argitaragabea.
- Euskaltzaindia, 1992, *Nazioarteko dialektologia biltzarra, Agiriak 1991-X- 21/25*, Bilbo, Iker 7.
- Euskeraren Adiskideak, 1929, "Situación del euskera en Garayoa, Burguete, Cilveti y Orbara (Navarra)", *Euskal Esnalea* XIX.
- Fagoaga, B., 1959, "Lizarraga Elkanoko apaizaren liburu argitara gabekoetatik ateratako itz sailla" *Euskera* IV, 63-68.
- , 1961, "Algunas frases inéditas del euskera antiguo", *Euskera* VI, 27-29.
- , 1962, "Datos para la geografía histórica del euskera en Navarra", *Euskera* VII, 205-213.
- Gaminde, I., 1985a, "Nor-en ahalezko oraina eta joan, ibili eta egon aditzen alokutiboa", *FLV* 46, 215-263.
- , 1985b, *Aditza Ipar Goi Nafarreraz*, 3 lib., Udako Euskal Unibertsitatea, Iruñea.
- , 1986, "Esteribarreko Aditzak", *FLV* 48, 183-203.
- Gavel, H., 1921, *Eléments de Phonétique Basque*, Paris (= *RIEV* XII) 2. arg., LGEV, Bilbao, 1969.
- Gonzalez Olle, F., 1970, "Vascuence y romance en la historia lingüística de Navarra", *BRAE*, 37-76.
- Hualde, J. I., 1987, "Proto-Basque yod", *FLV* 49, 29-40.
- Hyman, L., 1981, *Fonología, teoría y análisis*, Paraninfo, Madrid.
- Ibarra, O., 1991, "Mezquirizko toponimiaz", *FLV* 58, 301-357.
- , 1992, "Ultzameraz idatzitako bi dotrinaren edizioa eta azterketa", *ASJU* XXVI-3, 915-977.
- Idoate, F., 1969, "Una carta del s. XV en vascuence" *FLV* 2, 287-290.
- Inchauspe, 1858, *Le verbe basque*, Bayonne, Arg. faksimila Donostia, Hordago, 1979.
- Inza, D., 1921, 1922 "Napafo-ko aditz-laguntzallea zuketazko esakeran"; *Euskera* II, 3-35 eta III, 65-91.
- Iraizoz, P., 1978, "Vocabulario y fraseología de J. de Lizarraga" *FLV* X, 29. zb. 245-297; 30. zb., 461-486; XI, 31. zb., 121-162; 32 zb., 303-332.
- Irigaray, A., 1932, "Un acta de Ayuntamiento en lengua vasca" *RIEV* 23, 565-568.
- , 1956, "Noticia del estado lingüístico de la lengua en Navarra en 1934", *Euskera* 41-46.
- , 1959, "Lizarraga Elkanokoa", *Euskera* IV, 119-126
- , 1961, "Catecismo manuscrito en euskera alto navarro", *Euskera* VI, 161-179.
- , 1966, "Nuevos documentos para la geografía lingüística de Navarra", *Geografía histórica de la lengua vasca*, San Sebastián.
- , 1969, "El Tratado de oír misa euskérico de Beriayn, abad de Uterga", *FLV* 2, 291-294.
- , 1970, "La carta euskérica de 1415", *FLV* 4, 135-136.
- , 1979, "Rescaldos del euskera de Iroz (Valle de Esteribar, Navarra)", *FLV* 31, 163 eta hur.
- Irigoyen, A., 1988, "Algunas cuestiones relacionadas con la [J] en la lengua vasca", *Euskara Biltzarra. Hizkuntz deskribapena*, 1. alea, 269-291.
- Ixurko, F., 1981, "Joakin Lizarraga Elkanokoaren liburua", *Euskera* 26, 329-348.
- Izagirre, E., 1966, "Ultzamako euskeraren gai batzuk" *BAP* XXII, 403-407.
- , 1967, "Altsasuko euskeraren gai batzuk", *ASJU* I, 45-97.
- Lakarra, J. A., 1986, "Bizkaiera zaharra euskalkien artean", *ASJU* XX-3, 639-681.

- Lekuona, M., 1959, "Lizarraga Elkanoko apaizaren liburu argitarara gabekoetatik ateratako itz sailla», *Euskera* IV, 63-78.
- Lafon, R., 1965, "Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: *u* et *ü* en basque", *Actes du Xme. Congrès International de Linguistique et Philologie romanes*, Paris, 901-905.
- Lizarraga, J., 1807, *Ongi iltzen laguntzeko hitzgaiak*. Ondarraren edizio kritikoa, Euskaltzaindia, 1984.
- Mitxelena, K., 1958, "El vascuence en Berriain" *BAP* XIV, 263-264.
- , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia.
- , 1967, "Notas fonológicas sobre el salacenco", *ASJU* I, 163-177. Berrarg. in Mitxelena 1987, 221-234.
- , 1974, "El elemento latino-románico en la lengua vasca", *FLV* VI, 17, 183-209, Berrarg. in Mitxelena 1987, 195-219.
- , 1976a, "Acentuación alto-navarra", *FLV* 23, 147-162.
- , 1976b, "La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas", *RSEL* 6.2., 309-326.
- , 1977, *Fonética histórica vasca [FHV]*, 2ª ed. corregida y aumentada. "Anejos de ASJU 4" San Sebastián. Reimpresión 1990.
- , 1987, *Palabras y textos*, Bilbao, EHU / UPV.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, "ASJU-ren gehigarriak" 10, J. A. Lakarra (arg.), Donostia.
- Moutard, N., 1975, "Étude phonologique sur les dialectes Basques" *FLV* VII, 141-189.
- Nafarroako Gobernua, 1990, *Nafarroako euskaldunen mintzoa*, Euskalerrria Irratia.
- N'Diaye, G., 1970, *Structure du dialecte basque de Maya*, The Hague, Mouton.
- Ondarra, F., 1972, "Producción literaria de J. Lizarraga (1748-1835)", *FLV* 11, 265-281.
- , 1978, "La escuela de gramática de J. de Lizarraga en Elcano", *FLV* 28, 127-138.
- , 1980a, "J. de Lizarraga en el diccionario de Azkue", *FLV* 34, 107-141.
- , 1980b, "Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan", *Euskera* XXVI (2. aldia), 350-365.
- , 1981, "Primer sermón en vascuence navarro (1729)", *FLV* 38, 147-173.
- , 1982, "Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi", *FLV* 39, 133-228.
- , 1993, "Goñerrin aurkitutako testuak (IX)", *ASJU* XXVII-1, 299-321.
- Picabea, M. L., 1985, "Expresiones temporales en el habla coloquial del valle de Erro", *Euskera* XXX (2. aldia), 227-232.
- Salaburu, P., 1984, *Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia: Fonetika eta Fonologia*, bi liburuki, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbao.
- San Martín, J., 1977, "Vocabulario euskaro adicional del P. Esteban de Adoain" *FLV* 26, 271-280.
- , 1981, "Sobre el euskara de Urraul Alto y el venerable Esteban de Adoain», *Euskera* 26, 59-66.
- Sánchez Carrion, J. M., 1974, "Erran / esan en el área lingüística alto-navarra" *FLV* 17, 261-264.
- Saragüeta, P., 1979a, "Nere oroimenak" *FLV* 31, 171-176.
- , 1979b, "Trinidad Urtasun Bertsolaria (1894-1978)" *FLV* 32, 333-338.
- Satrústegi, J. M., 1976, "Nuevo documento no catalogado de J. de Lizarraga sobre los bailes", *FLV* 23, 205-236.
- , 1978, "Adoain-go Esteban Agurgarriaren esku eskribu bat", *FLV* 29, 299-306.
- , 1981, "Nueva contribución al fondo de textos antiguos vascos" *ASJU* XV, 77-104.
- , 1987, *Euskal testu zaharrak*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- Shouten, M. E. H. & Reene, P. Th. van (ed); 1989, *New methods in dialectology*, Publications in language sciences, Foris Publications.

- Trudgill, P., 1986, *Dialects in contact*, London.
- Txillardegi et. al., 1983, *Euskal dialektologiaren hastapenak*, Iruñea.
- Txillardegi, 1984, *Euskal azentuaz*, Elkar, Donostia.
- Urquijo, J. de, 1908, "Cartas escritas por L.L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV* II, 215-221, 655-659, IV, 233-297.
- Urtasun, B., 1971, "Toponimia de Oroz-Betelu" *FLV* 9, 333-347.
- Villasante, L., 1978, *Estudios de sintaxis vasca*, Editorial franciscana, Aranzazu-Oñate.
- Yrizar, P., 1981a, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia (2 ale).
- _____, 1981b, "Sobre las formas verbales alocutivas de pretérito desprovistas de *-n* final", *Odon Apraizi Omenaldia*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 407-412.
- _____, 1985, "Aparición y desaparición de las formas verbales en *-ako*, *-eko* en el alto-navarro meridional", *Aingeru Irigarai-ri omenaldia*, Eusko Ikaskuntza, 257-292.
- _____, 1992, *Morfología del verbo auxiliar alto navarro meridional*, Gobierno de Navarra & Euskaltzaindia.
- Zabalza, P. M., 1975, "Escritos en vascuence del venerable padre Esteban de Adoain", *FLV* 20, 249-270.
- Zuazo, K., 1989a, "Arabako euskara", *ASJU* XXIII-1, 3-48.
- _____, 1989b, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU* XXIII-2, 609-650.